

VÁLOGATÁS A XXXII. OTDK (2015)
történelem- és társadalomtudományi dolgozataiból

„Komplex bölcsészettudományi és művészeti TDK tehetséggondozó program”

A projekt az NTP-HHTDK- 15-0018. számú
című pályázat keretében valósult meg.

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

VÁLOGATÁS A XXXII. OTDK (2015)
TÖRTÉNELEM- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
DOLGOZATAIBÓL

A Líceumi Paletta különszáma

ISSN 1589-0147

Szerkesztők:
Reichmann Angelika
Tarnóc András
Várkonyi Péter

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent a Líceumi Paletta gondozásában
Főszerkesztő: Estefán Bálint
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Lonsták Márton
Nyelvi lektor: Báthory Kinga

Megjelent: 2016-ban

TARTALOM

DINNYÉS PATRIK

Az orosz nagyhatalmiság a 18. század elején	7
Bevezetés	7
A nagy északi háború (1700–1721)	9
Az Orosz Birodalom születése	35
Befejezés	39
Irodalomjegyzék	41

PANYI ELVIRA

Trigger of Change: Összefüggések az 1907-es bankpánik és az Amerikai Jegybank megalapítása között	43
Bevezetés	43
Az 1907-es pánik kiváltó okai	45
Kudarcot vallott banki rendszerek az Egyesült Államokban	50
A Szövetségi Bank megalapítása a progresszivismus szemszögéből	56
Konklúzió	61
Felhasznált irodalom:	62

MIHÁLYFI-TÓTH ALEX

Egy ’56-os szimbólum: a Magyar Rádió ostroma	64
A tüntetés tapasztalata	65
A Magyar Rádió székháza előtt	68
Tüntetésből fegyveres harc	74
Záró gondolatok	80
Felhasznált irodalom	82

CSATÓ ANITA

Az ízlés történetének változásai	
Gadamer hermeneutikai filozófiájának tükrében	84
Bevezetés	84
Gadamer és a hermeneutika – Az ízlés és a hermeneutika viszonya	86
Történeti áttekintés – Az ízlés alakulásának rövid története	89
Gadamer: Az ízlés	95
Példa a változó ízlésre: Kierkegaard – Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban	104
Összegzés	108
Bibliográfia	110

DINNYÉS PATRIK

AZ OROSZ NAGYHATALMISÁG A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Témavezető:

Prof. dr. Gebei Sándor

Bevezetés

Témaválasztásunk legfőbb oka, hogy az eddigi tanulmányaink során gyakran használt egyetemi tankönyv, a Poór János szerkesztésében és az Osiris Kiadó gondozásában 2009-ben megjelent Kora újkor története – bár külön tárgykört szán a vizsgált időszak háborúinak („Háborúk, polgárháborúk, forradalmak”) – nem tesz említést a *nagy északi háborúról* (1700–1721). Véleményünk szerint ugyanakkor Oroszország nagy hatalmi státuszát éppen ennek a háborúnak köszönheti a 18. század elejétől kezdődően egészen napjainkig. Noha a könyv a kora újkor egyetemes történetét tárgyalja, más fejezetet sem szán Oroszországnak, holott az egyetemeken elsőszeretettel használt tankönyv ezeknek is külön tárgykört szentel („Birodalmak, államok, tartományok”). Annak ellenére a mulasztás, hogy éppen ezen időszaktól beszélhetünk tényleges *Orosz Birodalomról*, hiszen 1721-től az orosz cár felvette az *imperator* címet, amelyet rövid időn belül a nemzetközi diplomácia jelentős szereplői is elismertek. Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy a birodalom elnevezés használatára elegendő-e egy adott ország uralkodójának a császári cím felvétele? Úgy gondoljuk, hogy nem, viszont Oroszország esetében sem csak erről van szó.

Oroszország Európában való megjelenésének két típusát lehet megkülönböztetni: *betörés* és *belépés*. Úgy gondoljuk, hogy ezen szavak használata segít az olvasóval kellőképpen érzékelteni a különbségeket. Előbbi esetén elsősorban a dolgozatunk által is tárgyalt nagy északi háborúra kell gondolnunk (amely egyébként az északi háborúk sorában csak a 18. században volt az első), míg a *belépés* I. Péter orosz cár európai tevékenységére vonatkozik, birodalmi aspirációk tekintetében leginkább a hadviselés, az államigazgatás és a gazdaság terén, de nem elhanyagolható kérdés a péteri európaizációnak a kultúrára gyakorolt hatása sem. A rendelkezésre álló terjedelmi korlátok és jelenlegi érdeklődési körünk miatt dolgozatunkban csak a háborús eseményekre (tehát a két meghatározott típus közül a betörésre) és az azzal kapcsolatos közvetlen körülményekre fogunk összpontosítani. Azonban a később-

bi kutatási irány meghatározása végett mindenképpen érdemes már most feltenni a kérdést, hogy a kettő (belépés és betörés) együttes „sikerével” már tekinthető-e teljes értékű európai nagyhatalomnak Oroszország. Esetleg elegendő lett volna csak a katonai siker?

Jelen dolgozatunkkal az első lépést kívánjuk megtenni a következő hipotézisünk megválaszolásához: Oroszország ebben az időszakban (1694–1725) úgy lépte át a küszöböt, amely elválasztja a regionális hatalmat a nagyhatalomtól, a perifériát a centrumtól, hogy szükség volt a cár mindkét típusú közeledésére a nyugati hatalmakhoz. További marginális célunk azon hiány pótlása, hogy a magyar nyelven megjelent munkákban hiányérzetünk támad, ha a nagy északi háború és a birodalomra válás kontextusáról olvasunk. Bár Robert Massie 2014-ben magyar nyelven megjelent nagyszabású monográfiája Nagy Péterről több száz oldalon keresztül, rendkívüli alaposággal tárgyalja legfőképpen orosz szemszögből a nagy északi háborút, azonban talán éppen a részletessége és mélysége miatt mégsem érzékelteti a háború és a birodalmiság végső konklúzióját.

A szentpétervári történész, Ruszlan Szkrinnyikov által írt, Magyarországon 1997-ben megjelent munka, amely *Az orosz birodalom születése* címet viseli, az orosz történelmet a 17. század elejéig, a zavaros időszakig tárgyalja. Szkrinnyikov által betekintést nyerhetünk az elődök „alapozó” munkájába, ami lehetővé tette, hogy Péter olyan állam élére kerüljön, amely ha nehezen is, de alkalmas a birodalmi keretek kialakítására. Munkánkkal azonban arra szeretnénk rávilágítani, hogy a tényleges birodalom létrejötté – az elődök elmarasztalhatatlan munkája mellett is – legkorábban a 18. század elejére tehető, tehát véleményünk szerint születésről nem beszélhetünk az azt megelőző évszázadban. A birodalomra váláshoz vezető út természetesen már a kezdetektől vizsgálható, ez kétségtelen, de a születés szó használata, tehát a világba való létrejövetele a 18. század első felében történt meg, ami pedig ekkor zajló háború ismertetése nélkül értelmetlen.

Kelet-Európában a nagy északi háború eredményeképpen nemcsak a határok rendeződtek át, hanem az erőviszonyok is. A háború hossza miatt azt semmiképpen sem állíthatjuk, hogy egyik pillanatról a másikra változott meg a hatalmi egyensúly a térségben, így szükségesnek véljük a háború eseményeinek az áttekintését. Különösen azért is, mivel a váratlan fordulatok miatt a háború kimenetele éveken keresztül kétséges volt. Az utólagos vizsgálók számára feltűnhet, hogy a felek közötti erőegyensúly inkább csak ingadozott hosszú ideig, mintsem átbillent volna egyik oldalról a másikra. Minthogy azonban ezt a korabeli szereplők nem láthatták olyan komplex módon, nemegyszer tévesen mérték fel az erőviszonyokat, ezzel elodázza a végső leszámolást és meghosszabbítva a háború idejét. Miután a háború közvetlen előzményeit és főbb eseményeit bemutattuk, a munka végén röviden az azt követő birodalomra válás aktusát és a titulus nemzetközi elismerését mutatjuk be.

A nagy északi háború (1700–1721)

A svédellenes szövetség

Ha Nagy Péterről beszélnek az emberek, talán elkerülhetetlen, hogy valamiféleképpen ne értékeljék személyét és tetteit. Az orosz történelem egyik legellentmondásosabb alakja ő, a mai napig. Egyesek elválasztják az embert az uralkodótól, míg mások komplexitásában vizsgálják. Ezek tükrében lehet a legfőbb gonosz és zsarnok, az orosz nép felemelője, vagy csak egy jól pozicionáló reálpolitikus. Az interpretációk sokasága és differenciáltsága olyan szerteágazó, hogy nem is lehet erről röviden értekezni, így ettől el is tekintünk. Az érdeklődőknek azonban ajánljuk figyelmébe Szvák Gyula remek áttekintését erről, amely a *IV. Iván és I. Péter utóélete* című könyvében olvasható.¹

Ahogy általában a háborúk kirobantásáért, úgy a nagy északi háború esetében sem tekinthetünk egyértelműen egy személyt felelősnek, de a svédellenes szövetséget tető alá hozó II. (Erős) Ágost (August II. der Starke, Wettin-dinasztia), szász választófejedelem (1694–1733), lengyel király és litván nagyfejedelem (1697–1706; 1709–1733) mindenképpen jelentős szerepet vállalt az események alakításában. A szövetség tagja a Szász Választófejedelemség, Oroszország és Dánia volt. A háborút kiváltó közös ok az évtizedek óta domináns svéd hatalom volt, amely a térség erőegyensúlyát veszélyeztette. Ez mindhárom ország uralkodóinak érdekeit és külpolitikai törekvéseit sértette.

Bár Erős Ágost számára Szilézia megszerzése lehetett volna a legcélszerűbb – hiszen két országát (Szász Választófejedelemség és Rzeczpospolita) választotta el egymástól –, a Habsburgok ellen aligha számíthatott megfelelő támogatottságra. Ezzel szemben a svédek által birtokolt Livónia és a Balti-térség ellen mint potenciális szövetséggel már számolhatott a Dán-Norvég Királysággal és Oroszországgal. Mind IV. Frigyes dán és norvég királynak (Frederik 4. 1699–1730), mind pedig I. Péter orosz cárnak (Пётр I. Великий, 1682–1725) voltak területi követelése a svédekkel szemben.² Casus bellinek II. Ágost koronázási esküje tekinthető, amelyben ígéretet kellett tennie arra, hogy visszaszerzi az évszázadok során elvesztett lengyel-litván területeket.³

Dolgozatunk célját tekintve a péteri külpolitika vizsgálata a hangsúlyosabb. Az orosz terjeszkedést két tényező határozta meg: történelmi hagyományok és geopolitikai célok. A korábbi évszázadokban az orosz hadicélok elsődleges célpontjai a Litván Nagyfejedelemség

---

1 Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Magyar Ruszisztikai Intézet, 2001.

2 Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Romanovok*. Pannonica, Budapest, 2002. 56.

3 Ez Kameniec Podolskit, Podóliát, Sziléziát, Moldvát, de még Havasalföldet is („szarmata birodalom”) jelentette.

és a déli területeket uraló törökök és szövetségeseik voltak. A 18. század fordulóján lezárulóban volt az aktuális orosz–török háború, így egy új front lehetőségét láthatta meg az orosz cár, kedvező feltételekkel. Hiszen egy esetleges török megállapodás esetén minden jelentős erejét északra összpontosíthatta: a nyugati határ felől biztosítva volt Péter, ugyanis Erős Ágosttal baráti viszonyt ápolt, míg az akkor keleti határokon túl egységes államalakulat nem létezett⁴, így veszélyt sem jelentett.⁵

Egy Svédország elleni háború a korszakban nem okozhatott meglepetést, hiszen az északi hatalom az összes szomszédjával rossz viszonyt ápolt.⁶ A legközelebbi baráti állam Franciaország volt. Ezt a természetellenes szövetséget két tény segítette elő: területi elhelyezkedésükből fakadóan egymás érdekeit nem sértették külpolitikai céljaik, ugyanakkor a német államokban kölcsönösen látták ellenségüket.⁷

A svédellenes szövetség egyik jelentős állomása az 1698. július 31-én lezajló *ravai* (ma: Рава-Русская) királytalálkozó volt.⁸ Erős Ágost országában fogadta Nagy Péter orosz cárt, amelynek az eredménye egy kölcsönös segítségnyújtásról való szóbeli megegyezés volt: „Ezután erős szavakkal kötelezték egymást a barátságról, majd írásos kötelezettségvállalás nélkül elutaztak.”⁹ Azonban az írásos megállapodásra sem kellett sokáig várni, ugyanis egy évvel később rögzítették a szövetséget Svédország ellen. Mindenképpen kiemelendő, hogy ezt I. Péter nem a lengyel királlyal kötötte, hanem I. Frigyes Ágost szász választófejede-

---

4 Nagy Péter uralkodásának végéig sem érte el a keleti színtéren az állam a „természetes határait”. A Baltikum megszerzése és biztosítása után a cár kelet felé fordította figyelmét – Kína és India felé –, azonban korai halála miatt ezek csak tervek maradtak. Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Osiris Kiadó – 2000, Bp., 1996. 288–289.

5 Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, Egyetemi Tankönyvkiadó, 1997. 229.

6 Svédország abban az időben az északkeleti térségben betöltött vezető szerepével kihívta maga ellen az összes szomszédját. Dánia, Lengyelország és Oroszország voltak ellenségesek a katonáskodó királyok – Adolf Gusztáv és X. Károly Gusztáv – alatt. Соловьёв, Сергей Михайлович: Том XIV. Глава 4. Продолжение царствования Петра I Алексеевича In.: История России с древнейших времён. (http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html) (letöltve: 2013-12-07)

7 A természetellenes szövetség megnevezés abból fakad, hogy míg Svédország protestáns, addig Franciaország az egyik legjelentősebb katolikus királyság volt. Itt megjegyeznénk azonban, hogy ez közel sem volt rendkívüli, ugyanis a megelőző, de ezután következő évszázadokban is Franciaország rendszeresen kötött ilyen természetellenes szövetségeket (korábban az iszlám Oszmán Birodalommal, majd később az ortodox Oroszországgal), illetve a nagy északi háborúban a másik tábor az ortodox oroszok, a katolikus lengyelek és a protestáns dánok alkották.

8 A galíciai városban „júl. 31-én személyes találkozóra került sor Ravában, Péter és Ágost között”. Санин, Геннадий Александрович: Традиционное и новое в политическом курсе. In: История внешней политики России. XVIII век. Szerk.: Санин, Г.А. Москва, 1998. 29.

9 Соловьёв: Том XIV. Глава 4. http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html (letöltve: 2013-12-07)

lemmel: „1699. november 19-én megkötött az írásos szövetséges szerződés II. Ágosttal, mint szász választófejedelemmel.”¹⁰ A Péter és Ágost közötti szövetségkötést azért tartottuk fontosnak kiemelni, mivel a svédellenes koalíció legjelentősebb személyei ők. A háború elindításáért és kirobbantásáért leginkább Ágost felelős, míg a befejezés és a svéd erők megtörése Péter osztályrésze lett végül. A háború vizsgálata előtt azonban mindenképpen szükséges szót ejtenünk az orosz cár nyugat-európai útjáról (aminek egyébként része volt az említett ravai találkozó is), ahol nemcsak nyugati technikát és kultúrát keresett és talált, hanem szövetségeseket is. Ez a diplomáciai előkészítő út tulajdonképpen egy nagy követ-ségi utazás¹¹ volt, melynek nyílt titokként ő is tagja volt. A közel 250 fős küldöttség¹² fő célját nem érte el, miszerint egy közös törökellenes háborút szervezzen az európai uralkodók részvételével. Ekkor már létezett a XI. Ince pápa által életre hívott Szent Liga, amely a törökellenes háborúkra volt hivatott. A Rzeczpospolitán keresztül – egy örök békének köszönhetően – közvetett módon Oroszország is kötődött a Szent Ligához. Nagy Péter ezt a szövetkezést szeretne volna lépésekre bírni a törökök ellen.¹³ Azonban két másik területen igen hasznosnak bizonyult az utazás. Egyrésztől tapasztalt mesterekkel tért vissza, és fontos információkat szereztek a hajóépítés és hadviselés területén, illetve Péter mondhatni „felnőtt az uralkodásra” az út alatt, és világos bel- és külpolitikai célokkal tért haza. Az utóbbi esetében a török tervekkel időlegesen félretéve, az orosz uralkodók régi receptjéhez¹⁴ nyúlva, a Balti-tengerre való kijutást kezdte el megtervezni.¹⁵ A „nagy követtség” részletes bemutatását már többen elvégezték¹⁶, nekünk nem is ez a célunk, hanem inkább csak a nagy északi háborút előkészítő és érintő események kiemelése és vizsgálata.

---

10 Санин: История внешней политики России. 30.

11 Az útról átfogóan írt G.A. Szanyin. Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 14–30.

12 A követtség vezetői Franz Lefort, Fjodor Alekszejevics Golovin és Prokofij Bogdanovics Voznyicin voltak. Ezen felül az úton még részt vett több mint 20 nemes és 35 önkéntes („волонтир”), köztük Pjotr Mihajlov tizedes álnéven maga a cár. Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 13–15.

13 Heller: Az Orosz Birodalom története. 256. ill. Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 14.

14 Már a 15. század végén is orosz (akkor még csak Moszkvai Nagyfejedelemség) külpolitikai cél volt a Baltikum feletti uralom megszerzése. Mihail Heller: Az Orosz Birodalom története. Osiris Kiadó – 2000, Bp., 1996. 115.

15 Szvák Gyula: I. Péter. In: A tizenkét legnagyobb orosz. Szerk.: Szvák Gyula. Russica Pannonica Kiadó. 2009. 98–99.

16 Magyar nyelven minden bizonnyal a legrészletesebb: Massie, Robert K.: Nagy Péter élete és kora. IPC Könyvek, 2014. 193–286.

A nagy követség

Az uralkodó által 1696. december 6-án bejelentett úti célok a következők voltak: német-római császár, angol és dán királyok, Hollandia, brandenburgi választófejedelem, Velence és a római pápa.¹⁷ A népes társaság 1697. március 9-én útnak is indult Moszkvából. Péter hivatalosan inkognitóban vett részt az úton, de bizonyos, hogy egyes udvarokban felfedte kilétét, illetve az egész európai diplomata világ tisztában volt vele, hogy az orosz cár is a követség tagja volt, noha annak vezetését hivatalosan Péter bizalmasaira bízta.¹⁸ Az egész azért is volt különleges, mivel Nagy Péter előtt egyetlen másik orosz cár sem hagyta el országa területét. Március 31-én ért a menet Rigába, ahonnan a cár – ahogy későbbi írásaiból kiderül – rossz szájizzal indult tovább.¹⁹

Az útvonal tervezésénél figyelembe vették, hogy a Nemesi Köztársaságban a közbiztonság hagyott némi kívánnivalót maga után, ugyanis a Jan Sobieski halálát követő trónharcolok még nem értek véget. Kurlandban közel egy hónapig időztek. Azt nem tudjuk, hogy itt Péter hivatalosan is felfedte-e kilétét, de az bizonyos, hogy egy házassági szerződést sikerült rögzíteniük, ami 1710-ben meg is valósult.²⁰ Az egész utazás egyik legjelentősebb eseménye a május 9-én, Königsbergben megvalósuló orosz–porosz találkozó volt. Itt Közép- és Kelet-Európa legdinamikusabban fejlődő államainak uralkodói ismerkedtek meg egymással személyesen.²¹ De nemcsak ez volt közös bennük, hanem az is, hogy mindkét uralkodó legfőbb célja a szövetségesek keresése volt. Mind III. Frigyes brandenburgi választófejedelem, mind pedig I. Pétert az elszigetelődés veszélye fenyegette. A Nemesi Köztársaságban zajló királyválasztás eseményei mindkét állam jövőjét érinthették, ugyanis ha a francia jelölt, Conti herceg győz, akkor féltő, hogy a törökkel jó kapcsolatot ápoló franciák útjára lép

---

17 Lázár Gyula: *Az Orosz Birodalom történelme*. Harmadik kötet. Temesvár, 1890. 315.

18 Azzal, hogy I. Péter maga is részt vett az utazáson, mindenképpen szokatlan tettet hajtott végre. Jevgenij Anyiszimov szerint korábban „egyetlen orosz cár sem hagyta el országa határait”, míg Robert Massie szerint, ha el is hagyták, csak háborús szándékkal. Anyiszimov, Jevgenij: *I. Péter*. In: *Fekete fehér*. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica Kiadó. 2004. 200.; illetve Massie: *Nagy Péter élete és kora*. 193.

19 Ennek oka az volt, hogy bár ünnepélyes keretek között fogadták őket, az uralkodó jelenlétét nem tisztelték meg. Sőt, a rá olyannyira jellemző kíváncsiságát sem engedték kielégíteni, hiszen pl. a város erődjét nem engedték neki alaposan megtekinteni. Санин: *Традиционное и новое в политическом курсе*. 16.

20 Frigyes Vilmos kurlandi herceg vette feleségül Anna Ivanovná, aki Péter bátyjának, V. Ivánnak volt a lánya. A házasság azonban nem tartott sokáig, ugyanis 1711-ben Frigyes Vilmos betegségben meghalt. Anna Ivanova ezt követően Kurlandban uralkodott egészen az orosz trónra lépéséig. Санин: *Традиционное и новое в политическом курсе*. 16–17.

21 Kelet-Poroszsország 1701-ig a Nemesi Köztársaság vazallusa volt, és csak – ügyes diplomáciai munkájának köszönhetően – 1703-ban nyerte el III. Frigyes választófejedelem (1688–1713) saját nevének elsőként a királyi címet (1703–1713). Санин: *Традиционное и новое в политическом курсе*. 18.

a Rzeczpospolita is. A törökökkel való kollaborációban rejlő veszélyek inkább az oroszokat fenyegették, de egy erős Lengyelország a porosz állam jövőjét is veszélyeztethette volna. Különösen igaz ez a mindenkori porosz uralkodók államainak egységesítésére vonatkozó tervekre.²²

Ahol a célok egybeérnek, ott gyakran eredmények is születnek. Így kötött szövetséget május 24-én este a két uralkodó. A választófejedelem vacsorára hívta a követeket és a „neves önkénteseket” (azaz Péter cárt – a szerző), és addig nem álltak fel az asztaltól, amíg meg nem állapodtak a szövetség végleges tartalmában, amely inkább kereskedelmi pontokat tartalmazott csak, így például a poroszok gondoskodtak a tanulni érkező oroszokról, ha Brandenburgba érkeztek, vagy átutazóban voltak nyugat felé, a porosz kereskedők pedig szabad átjárást kaptak Iránba Oroszországon keresztül. Ezek voltak azok a pontok, amelyeket még aznap este, viszonylag gyorsan elfogadtak. Azonban a választófejedelem további javaslatai már több gondolkodási időt igényeltek Péter részéről: a porosz követeket fogadják királyi követekként Moszkvában (akkor még nem királyság Poroszország – a szerző), a cár garantálja a választófejedelem jogát Kelet-Poroszországra, cserébe bárminemű támogatásában részesítette III. Frigyes a cárt. A porosz földekre egyébként Svédország és a Nemesi Köztársaság is pályázott, így ez különösen kényes volt I. Péter számára, ugyanis a törökök elleni háborúhoz arra volt legfőképpen szüksége, hogy ezekkel az államokkal továbbra is fenntartsa a már jó ideje tartó békés kapcsolatait. Közben az európai helyzet is változott, ugyanis épp az oroszok königsbergi tartózkodása alatt kötött békét a Habsburg liga és Franciaország (ekkor még nem tudhatták, hogy a hamarosan kirobbanó spanyol örökösödési háború miatt csak rövid békét). Nagy Péter tehát nem akart végérvényesen elköteleződni Brandenburg választófejedelem mellett, ezért azt találta ki, hogy csak szóban egyezik meg vele, írásban nem. Így is történt, szóban biztosították egymást a kölcsönös segítségnyújtásról, különösen Svédország ellen.²³ Ez az epizód legfőképpen azért nagyon jelentős, mivel a Balti-tenger mint egyszerűbben megszerezhető tengeri kijárat itt ültetődhetett el a cár gondolataiba.²⁴

---

22 Poroszország többször is – 1656-ban, 1720-ban és 1733-ban – szorgalmazta Lengyelország felosztását, hogy ezáltal egyesítse Kelet-Poroszországot és a Brandenburgi Választófejedelemséget. Ezek a tervek azonban az íróasztalon maradtak, és az egyesítésre csak 1772-ben, a Rzeczpospolita első felosztásakor került sor. Davies, Norman: Lengyelország története. Budapest, Osiris, 2006. 409.

23 Az ilyesfajta szövetségkötés, hogy az uralkodók személyesen találkoznak, és szóban egyeznek meg, közvetlenségével az európai diplomácia sorában újdonságnak számított. Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 18–22.

24 Jevgenyij Anyiszimov I. Péterről magyar nyelven megjelent munkájában azt írja, hogy „a két uralkodó rawai találkozásán fogalmazódott meg először a svédek elleni közös háború gondolata”. Anyiszimov: I. Péter. 208. Ugyanakkor minden okunk megvan, hogy azt feltételezzük, a svéd uralom árnyékában élő brandenburgi választófejedelem már felvethette ennek lehetőségét. Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 18–19.

Ezt követően az orosz nagy követség Hollandia felé, majd onnan Anglia irányába vette az útját. Ezen látogatások eredménye inkább gazdasági és kereskedelmi jellegű volt, így a hollandok is kereskedelmi utakhoz jutottak orosz földön, amiért cserébe fegyvert és tengerészeti felszerelést adtak. Emellett sok mesterembert fogadott fel a cár, akiket Oroszországba küldött.²⁵ Emellett jelentős államok követeivel találkoztak, de jelentős külpolitikai eseményre sem ezekben az államokban, sem Bécsben nem került sor, ugyanis időközben – Péter tudta és sejtése nélkül – az osztrákok és a velenceiek béketárgyalásokat folytattak a törökökkel, ami később a karlócai békéhez vezetett el 1699-ben. Mindeközben a lengyel trón sorsa is eldőlt, amelyet a péteri támogatást élvező Erős Ágost foglalt el. Péter Bécsben 1668. június 19-én találkozott I. Lipót német-római császárral, ami jelentősebb eredményeket nem hozott. Itt érte a moszkvai sztrelec lázadás híre. Az ezt követő eseményekben nem egyértelműek, ugyanis néhol azt olvashatjuk, hogy ennek ellenére Velencébe még 2 napra elutazott²⁶, míg máshol egyértelműen azt, hogy a lázadás hírére Bécsből egyenesen hazaindult.²⁷ Péter számára nyilvánvalóvá vált, hogy a törökellenes diplomáciai hadjárata elbukott. Bizonyára már útközben elkezdte megtervezni az új külpolitikai célját, de a végeredményt az döntötte el, hogy már útközben értesült a lázadás leveréséről, így sor kerülhetett a már említett július 31-iki ravai királytalálkozóra. Ennek lett a végeredménye 1699. november 11-én a svédellenes szövetség.²⁸ Az orosz cár európai útja végeredményben mindhárom érintett szereplőjére jelentős hatással volt: I. Péterre, Oroszországra és Európára is.²⁹

A háború kirobbanása és kezdeti szakasza

Az első lépést Erős Ágost tette meg, aki hadüzenet nélkül megtámadta Svédország livóniai területeit. A későbbi uralkodására nézve ez a cselekedete még szerencsétlenséget hozott, mivel a hadüzenetet nem tárgyalta meg a *szejmmel*.³⁰ Mint azt majd láthatjuk, a szejm nézete szerint így jogilag tulajdonképpen nem is a Rzeczpospolita támadta meg Svédországot, hanem csak II. Ágost, szász választófejedelmi minőségében.³¹

---

25 Csak Hollandiából 640 művészt, építész, kézművest és egyéb mesterembert. Lázár: Az Orosz Birodalom történelme. 322.

26 Anyiszimov: I. Péter. 204–205.

27 Massie: Nagy Péter élete és kora. 279.; illetve Lázár: Az Orosz Birodalom történelme. 323.

28 Санин: Традиционное и новое в политическом курсе. 22–30.

29 Az Európában látottak és tapasztaltak hatást gyakoroltak Péterre, aki hazatérvén ezt kamatoztatta Oroszország modernizálásában, aminek következtében pedig Oroszország gyakorolt mind nagyobb hatást Európára. Ezen hármas reláció katalizátora azonban kétség kívül Nagy Péter volt. Massie: Nagy Péter élete és kora. 195–196.

30 Az országgyűlés megnevezése a Rzeczpospolitában.

31 Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, Belvedere Meridionale. 2007. 243.

Ezzel egy időben I. Péter sem késlekedett. Miután időlegesen lezárta háborúját a törökökkel³², nyomban neki is fogott az északi hadviselésnek: a megkötött béke hírének megérkezését követő napon már hadat is üzent Svédországnak, majd három nap múlva 1700. augusztus 12-én megindult seregeivel a Balti-térség egyik svéd erőssége – *Narva* – ellen.³³

IV. Frigyes dán és norvég király maga is kereste a szövetséget, ezért Moszkvába, I. Péterhez követeket küldött. A sikeres tárgyalásokat követően II. Ágost után ő is hadi cselekményekbe kezdett a svéd szövetséges Holstein-Gottorp hercege ellen. A fiatal svéd uralkodó azonban nem télenkedett. Angol és holland fedezettel Koppenhága mellett XII. Károly (1697–1718) partra szállt, s ettől megrettenve IV. Frigyes nyomban béketárgyalásokat kezdeményezett. Ennek eredményeképpen a dánok kiléptek a svédellenes szövetségből, és ígéretet tettek, hogy többé nem csatlakoznak ahhoz. A háború ténylegesen még el sem kezdődött, és a 18 éves svéd uralkodó egy hirtelen és váratlan lépéssel Dániát gyorsan kiűtötte a szövetségből.³⁴

A fiatal svéd uralkodót nem sokáig becsülték alá: I. Péter Narvánál megalázó vereséget szenvedett el a Károly vezette svéd reguláris csapatoktól.³⁵ A narvai vereség joggal nevezhető csúfosnak, hiszen XII. Károly mintegy nyolcezer fős seregével a több mint négyszeres túlerőben lévő oroszokat előbb hirtelen feltűnésével lepte meg, majd le is győzte. Az orosz sereg felkészületlen volt, ennek egyik legfényesebb bizonyítéka, hogy bár kikötőváros ostromára készültek, tengeri erővel mégsem rendelkeztek. A veszteség óriási volt: az orosz haderő harmada, tíz tábornok és a teljes tüzérség veszett oda.³⁶

---

32 A kezdeti követelésekből a cár végül jelentősebben alább adott, hogy több időt ne vesztesgesen el, és hozzáláthassanak a svédek elleni tényleges fellépésnek. Az 1700. július 14-én megkötött konstantinápolyi béke végeredménye: az Azov és környékének magtartása, a dnyeperi alsó erődök visszaadása, a törökök ígéretet adtak az ortodoxok helyzetének javítására Jeruzsálemben, formálisan elfogadták, hogy a továbbiakban Moszkva nem fizet sarcot a tatár kánnak, és a tárgyalásokat vezető Emilian Ukrajncev személyében állandó orosz követ lett Konstantinápolyban. Massie: Nagy Péter élete és kora. 342–346.

33 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. 229.

34 Kan, A. Sz.: A skandináv országok története – Dánia, Norvégia, Svédország. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 93–94.

35 A csatával kapcsolatban közismert és máig vitatott esemény, hogy a cár az ütközet előtt elhagyta a tábornok, annak fővezérségét egy császári tábornokra, Charles Eugène de Croÿra. A cár távozását egyesek gyávasággal, míg mások helyes helyzetfelismeréssel magyarázzák. Massie: Nagy Péter élete és kora. 394–395.

36 Orosz flotta ekkor még csak a Fekete-tengeren volt. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. 230.

A svéd király azonban nem üldözte a menekülő cári sereget, hanem figyelmét inkább a Rzeczpospolitára szegezte. Ennek oka talán az lehetett, hogy tévesen ítélte meg az erőviszonyokat, és a sikeres csata után a lengyel királyt tartotta veszélyesebbnek. Ez megkönnyítette I. Péter helyzetét, hogy felkészüljön a bosszúra.³⁷

Miután Oroszországot időlegesen megbénította a svéd hadigépezet, az Rzeczpospolita ellen vonult. A lengyel király dolgát azonban nemcsak a szövetségesek hiánya, hanem a belső konfliktusok is nehezítették. A szász konzervatív evangélikusok már eleve ellenségesen viselkedtek a királlyal, mivel a lengyel trón megszerzése érdekében áttért a katolikus hitre. A koronázás időszakában a lengyel hadsereg még jóval nagyobb volt a szászokénál, ami két veszélyt hordozhatott magában a szász udvar számára: a király felhasználhatja a jelentősebb katonai erőt abszolutisztikus hatalma kiépítésére, és ezzel támogathatta volna a katolikus megújulást is. Ezzel szemben a lengyel nemesség sem lehetett teljesen elégedett, hiszen tartottak a király által alkalmazott szász hivatalnokoktól – az uralkodó igyekezett magát körülvenni korábbi bizalmi embereivel –, hogy az ő segítségükkel építse ki abszolutista hatalmát a Nemesi Köztársaságban.

Ring Éva öt pontban sorolja fel a szász uralkodó terveit lengyelországi hatalma megszilárdítására vonatkozóan. Olyan célokat említ meg, mint „a lengyel rendi intézmények szász mintára” való átalakítása, hogy „fokozatosan kell felszámolni a lengyel hadsereget, közös irányítás alá helyezve a szásszal” úgy, hogy az állomásoztatásnak azonban az erre alkalmasabb Lengyelországban kell megtörténnie. Szász nemesek birtokhoz és hivatalhoz juttatása a Nemesi Köztársaságban, közös határok megteremtése, illetve „közelíteni kell egymáshoz a két ország gazdaságát”. Láthatjuk tehát, hogy valójában az erősebb központi hatalommal rendelkező szász mintát kívánta meghonosítani Lengyelországban.³⁸

A svéd hadsereg 1701-ben könnyedén győzte le a gyenge lengyel–orosz ellenállást, így megismétlődni látszott a korábban sok szörnyűséget hozott *potop*.³⁹ Bár az oroszok éppen erőt gyűjtöttek, I. Péter némi katonai támogatást igyekezett nyújtani, aminek feltehetően

---

37 Niederhauser Emil szerint a lengyel színtérre helyezett harcok fő oka az volt, hogy a jelöltjét, Leszczyński Szaniszlót trónra segítse. Ezzel szemben máshol azt írja, hogy az időrendi sorrend fordítva volt, és inkább a félrebecsült erőviszonyok vezették XII. Károlyt a lengyel területekre, tehát II. Ágostot veszélyesebb ellenfélnek vélte, mint a már legyőzött I. Pétert. Arról nincs tudomásunk, hogy már közvetlenül Narva után Szaniszló személyében lett volna ellenjelöltje a svéd királynak, ez tehát véleményünk szerint nem vezethette lengyel földre. Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Alapítvány, 2001. 97.

38 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 151–152.

39 Svédország 1655 júliusában 40.000 fővel rontott rá Lengyel-Litván Nemesi Köztársaságra. Krakkó és Varsó harc nélkül elesett, egyedül – a hadi szempontok alapján jelentéktelen – *Czesztochowa* ostroma húzódott el hosszabb ideig. Ez az ostrom jelentős eseményként él máig a lengyel köztudatban. A *potop* szó jelentése: özönvíz. A hirtelen, vízözönszerű támadás miatt nevezte el így az utókor az 1655-ös eseményeket. Fodor Imre: Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Nap Kiadó, 2001. 152.

a legfőbb célja az volt, hogy a svédeket lengyel földön tartsa.⁴⁰ XII. Károlynak a támogatás ellenére rövid idő alatt sikerült elfoglalnia Varsót és Krakkót, de addig I. Péter nemcsak sikeresen talpra állította hadseregét, de sikeres északi terjeszkedésbe is kezdett. Ennek a sikeres terjeszkedésnek – mint utólag bebizonyosodott – ékköve az 1703-ban alapított Szentpétervár lett.⁴¹ Egyetértünk azzal a véleménnyel, miszerint „a Balti-tengerre való kijutás Oroszország európaivá válásának jelentős állomása volt”⁴², ahogy Oroszország „legeurópaibb” városa a Balti-tenger partján fekvő Szentpétervár lett.

A két talán legjelentősebb város elfoglalása után a hódító király szerette volna biztosítani a fennhatóságát Lengyelországban. Számára erre a legjobb módszernek egy svédbarát király trónra ültetése volt. Az elképzeléséhez talált is bőven támogatókat, legfőképpen a szász- és németellenes nemesek köréből. A gnieznoi érsek és a korábban trónigénnyel felépő Leszczyński Szaniszló kész volt támogatni a svéd királyt. Az új királyválasztásra az ürügy megvolt: II. Ágost a szejm tudta nélkül, tehát az alkotmányt megsértve támadta meg a svédek fennhatósága alatt lévő Livóniát, és üzent ezzel hadat Svédországnak. Varsóban összeült egy konföderáció, melyre várták a királyt is, hogy elszámoljon tettével, de miután ő kitért a felelősségre vonás alól, 1704. február 24-én megfosztották trónjától. Ezzel egyúttal közelebb került a svéd–lengyel béke lehetősége is.

Ugyanezen év április 16-án a gnieznoi érsek deklarálta az interregnumot. Ellenlépésként már májusban megalakult egy másik, ún. *sandomierzi konföderáció*, amely – orosz támogatással – II. Ágost mellett, azaz a svédek ellen foglalt állást. Míg Varsóban 70, addig Sandomierzben 100 „képviselő” jelent meg, és próbált dönteni az ország sorsáról. Ez hozzávetőlegesen a fele a teljes szejmnek. A távolmaradás legfőbb oka Gebei Sándor szerint „a főnemesek és a hozzájuk kapcsolódó köznemesi klientúra” taktikázása. Emellett megemlíti még valószínű okként a háborús körülményeket és a bizonytalan közállapotokat.⁴³ Lássunk néhány okot ezek közül kicsit részletesebben!

A Nemesi Köztársaság belviszályai

A nagy északi háború területileg négy államot érintett: egy rövid epizód erejéig a Dán Királyságot, Oroszországot, legnagyobb mértékben Lengyelországot és a háború utolsó szakaszában Svédországot.⁴⁴ Bár a háború két fordulópontja a poltavai és a ganguti csata volt,

---

40 Niederhauser–Szvák: Romanovok. 56.

41 Nagy Péter a narvai csata után azonnali intézkedéseket hajtott végre: a háborús zónákban védművek építésébe kezdett, növelte a sorozást, megreformálta a kiképzést, jelentősen növeltette a hadiipar teljesítményét. Ezen reformok részletes bemutatása külön dolgozat témája lehetne, itt erre bővebben kitérni nincs lehetőségünk. Massie: Nagy Péter élete és kora. 406–412.

42 Szvák: IV. Iván és I. Péter utóélete. 151.

43 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2007. 233.

44 Ez a korabeli országokat jelenti, nem a mai államokat, hiszen háborús cselekmények pl. a mai Finnország területén is zajlottak, azonban a vizsgált korban ezek a területek svéd, majd orosz fennhatóság alá tartoztak, önálló államot nem alkottak.

és ezek egyike sem lengyel területeken zajlott, mégis szükségesnek véljük röviden bemutatni a lengyel földet sújtó zavaros eseményeket, hiszen ha a fordulópontok nem is ott következtek be, véleményünk szerint a fordulat maga igen. Ezt azzal a már említett indokkal magyarázzuk, hogy XII. Károly vesztéglése lengyel földön lehetőséget adott Nagy Péternek felkészülni a revansra. Az orosz cár felülkerekedése azonban nemcsak állama erőn felüli teljesítményének köszönhető, hanem annak is, hogy a svéd király kitérője a Rzeczpospolitában majd Szászországban, utólag semmilyen gyakorlati eredményt nem hozott Károlynak.

A Nemesi Köztárságban dúló háborús körülmények és bizonytalan közállapotok közül az első, amit megemlítenénk, az Ivan Mazepa (Іван Степанович Мазепа),⁴⁵ a „bal parti Ukrajna” *hetmanjának* hódítása. I. Péter szólította fel a hetmant, hogy a trónfosztott II. Ágost segítségére siessen. Ezzel egyidejűleg a hetman úgy gondolta, hogy ebbe még belefér a Dnyeper folyó jobb partján lévő lengyel fennhatóság alatt álló ukrajnai területek meghódítása is. Így Mazepa „képesnek bizonyult összehangolni az érdekeit és a kötelezettségeit, és sikerült továbbra is I. Péter »leghűségesebb szolgájának« feltüntetnie magát.”⁴⁶ A kozák hadak benyomulása ugyan a trónfosztás után történt, így az nem befolyásolta a varsói konföderáción való részvételét a nemeseknek, de a sandomierzin már igen. Nem tartjuk kizártnak, hogy többen maradtak saját birtokukon – nem bízván a benyomuló kozákokban –, mint hogy elmenjenek tanácskozni, vagy úgy beálljanak a svédek ellenei honmentő harcokba, hogy attól még a saját földet fenyegeti az egyébként szövetséges kozákok portyázása. A magyar történelemben is ismerünk rá példát, hogy az összefogást a személyes vagyon, a birtok elvesztésének félelme hiúsította meg. A távolmaradás okai közül a mi olvasatunkban jelenleg ez a második, amit említenénk.

Még élhetett a lengyel köztudatban a svéd potop által okozott szörnyűség, amitől joggal tarthattak a szejm képviselői is. Feltételezzük, hogy igyekeztek közel maradni saját központjukhoz, hogy egy esetleges svéd átvonulás idején tudjanak élni a rendelkezésükre álló eszközökkel (ellenállás, lefizetés és/vagy behódolás). További indok lehetett még a vallási ellentétekből fakadó távolmaradás is.

---

45 Az orosz fennhatóság alatt álló Balparti Ukrajnában élő kozákság hetmanja 1687–1709 között.

46 Az 1681-es, török–orosz bahcsiszeráji béke értelmében az ukrán területeket kettéosztó határnak a Dnyeper folyó vonalát tekintették. A bal partján a cári védnökség alá tartozó, míg a jobb partján a török (korábban lengyel) fennhatóság alatti területek álltak. Ez a rendelkezés azonban nagyon rövid életű volt, ugyanis a Szent Liga együttes fellépésének köszönhetően a jobb parti területeken ismét lengyel fennhatóság alakult ki, amit az 1686-ban megkötött lengyel–orosz „örök béke” erősített meg (tulajdonképpen az 1667-es andruszovói béke megerősítése, azzal a kitételrel, hogy Kijev és Zaporozsje kizárólag orosz érdekeltség lett). Font Márta – Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 142–144.

A két lengyel király mögött nemcsak egy másik ország uralkodója állt, hanem egyben egy másik keresztény felekezet protektora is. A cár az orosz ortodox egyház feje⁴⁷, sőt a harmadik Róma elmélete⁴⁸ alapján az egész ortodox keresztény világ legfőbb tekintélye.⁴⁹ XII. Károly pedig egy protestáns (evangélikus) királyság uralkodója volt. Így tehát a nemesek egy része (valószínűleg inkább egyházi méltóságok) távol maradhattak mindkét tábornól Róma-hűségük miatt. Ez talán a gnieznói érsektől lett volna leginkább elvárható – mint a lengyel egyház fejétől –, de ahogy az ő „árulása” sem volt örök életű, úgy feltételezzük, hogy rajta kívül voltak még, akik vallásos meggyőződésből maradtak távol a hirtelen politikai változásoktól.

Végül megjegyeznénk, hogy mivel óriási országról volt szó, és a varsói konföderáció, illetve a trónfosztás XII. Károly akarata, gyors forgatókönyvvel valósult meg, nem tartjuk kizártnak, hogy a Nemesi Köztársaság egyes területein élők mire tudomást szereztek a konföderáció létrejöttéről, a trónfosztás már meg is történt.

Királyválasztás – „kettős királyság – dwukrólewie”⁵⁰

II. Ágost még csak néhány éve volt a trónon, és ilyen rövid idő alatt aligha tudta megerősíteni elfogadottságát. De itt nem csak az ő személyével volt probléma. A korábbi évszázadok során a mágnások egymás elleni küzdelmei alapvetően kérdőjelezték meg a királyi hatalmat, különösen a keleti, Litván Nagyfejedelemség területén. Ez az egyik oka annak, hogy az északi háború kirobbanásakor egyes litván főnemesek minden komolyabb vonakodás nélkül a svédek oldalára álltak, a saját királyuk és az orosz cár szövetségével szemben.⁵¹

---

47 Elméletileg csak a Patriarchátus felszámolása és az Egyházi Szabályzat életbe léptetése (1721. január 25.) után, de gyakorlatban a pátriárka már korábban is a cároknak volt alárendelve. Ez különösen igaz I. Péter uralkodására, aki nem sokra tartotta az egyházi hierarchiát, sőt 1700-tól a pátriárka tisztét sem engedte betölteni. Szvák: IV. Iván és I. Péter utóélete. 153–154.; illetve Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. (1685–1725) Az írott források és az ikonográfia tükrében. Kronosz Kiadó. 2013. 188–189.

48 Az elmélet a 15. században született, miután 1453-ban Konstantinápolyt (azaz a „második Rómát”) a török elfoglalta. Egy pszkovi szerzetesnek, Filofejnek tulajdonítják, ami aztán az ortodox kolostorokon terjedt tovább. Tovább erősítette az elképzelést, hogy 1472-ben III. Iván moszkvai nagyfejedelem az utolsó bizánci császár unokahúgát vette feleségül. A fejedelemné ezt követően bevezette a bizánci szertartásrendet, és pl. ekkor jelent meg a moszkvai nagyfejedelem pecsétjén a bizánci kétfejű sas. Heller: Az Orosz Birodalom története. 107–115.

49 Már a 15. században „terjedőben volt az a vélemény, mely szerint »az orosz uralkodó hivatott arra, hogy a bizánci császár helyébe lépjen, és a görögök helyett az oroszoknak kell elfoglalniuk az első helyet az ortodox nemzetek között«”. A harmadik Róma elmélet tulajdonképpen Konstantinápoly és Jeruzsálem felszabadítását is az oroszok feladatának tekintette. Heller: Az Orosz Birodalom története. 107.

50 Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 2009. 4. sz. 904.

51 Így tett a Litván Nagyfejedelemség leghatalmasabb családja is, a Sapiehák. Davies: Lengyelország története. 395.

XII. Károly igyekezett minél előbb tető alá hozni egy új koronázást, viszont az általa kizemelt Sobieski-fakat⁵² II. Ágost még időben lefogatta. Mivel diplomáciai cseréről szó sem lehetett, így új királyjelöltet kellett keresnie a svéd uralkodónak. Miután Radziejowski⁵³ tanácsát kikérve Leszczyńskire esett a választása a svéd királynak, sürgette a királyválasztó szejm összehívását. Ezt a primás-érek meg is hirdette 1704. július 12-re. A lebonyolítást a svédek „vállalták”, Horn tábornok 1500–2000 svéd katonával biztosította a helyszínt. A választás levezetését végül nem Radziejowski végezte, hanem a poznani püspök, de titokban jelen volt XII. Károly is. A svéd fegyverek közbenjárására 1704. július 12-én új királya lett a Rzeczpospolitának.⁵⁴

I. Szaniszló (Stanisław Bogusław Leszczyński, 1704–1709; 1733–1736) mögött azonban nem állt nagy támogatói bázis. A választáson részt vevő nemesek nem voltak a legbefolyásosabbak és leghatalmasabbak. Tulajdonképpen egy szűk réteg volt csak jelen, akik egyébként elégedetlenek voltak II. Ágost királlyal, de komolyabb hűséget nem éreztek sem az új király, sem pedig a svéd fennhatóság iránt. A varsói orosz nagykövet a következőképpen írt az új királyról: „a Rzeczpospolitában nem számít előkelőnek (nyeznatnij), hitele semmi, még a hozzá legközelebb álló támogatói is, semmibe veszik... Sokkal nehezebb lett volna nekünk, ha Alexander Sobieski királyfit választották volna meg, mert a lengyelek biztosan csatlakoztak volna hozzá.”⁵⁵ A koronázásra csak egy évvel később került sor, de az is több mint kétséges körülmények között valósult meg. A primás-érek megtagadta a koronázást, a trónra emelésben helyettes kujáviai püspök, Stanisław Szembek⁵⁶ pedig megszökött az országból, a koronázási ékszerekkel együtt. XII. Károly ezért erre az alkalomra készíttetett egy új koronát, kijelölte a lvovi érseket (a várost ebben az évben foglalta el) koronázó érseknek, és Varsóban megkoronáztatta (holott a koronázó város Krakkó volt) I. Szaniszlót.⁵⁷

Az új király a béke meghirdetésével igyekezett a táborába csalogatni a nemeseket, legfőképpen a sandomierzi konföderációból. Ezen kísérlete azonban kudarcot vallott, ugyanis ami I. Szaniszlónak béke, az a katolikus lengyel nemesség számára svéd protestáns elnyomás volt. Az utóbbit látszottak alátámasztani a koronázás körülményei is. A detronizációt

---

52 Sobieski János (Jan III Sobieski, 1674–1696), volt lengyel király fiai: Jakub Ludwik Sobieski, Aleksander Benedykt Stanisław Sobieski és Konstanty Władysław Sobieski.

53 Michał Stefan Radziejowski, gnieźnoi primás-érek, a legfőbb lengyel egyházi méltóság 1688–1705 között.

54 Radziejowski lázadott a lengyel szabadságjogok és az alkotmány megsértése miatt, annak „lábbal való tiprását” kifogásolta. Sikerült elérnie, hogy ne neki kelljen vezetnie a választást, de az eseményen részt kellett vennie. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 234.

55 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 235.

56 Stanisław II Szembek 1700–1705 között kujáviai püspök, majd Radziejowski halála után, 1706–1721 között gnieźnoi primás-érek.

57 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 239–240.

végrehajtó 1704-es varsói konföderáció eleve alacsony részvételi aránnyal bírt, de az eseményt még tovább árnyalta a választáson való svéd katonai jelenlét. Ez egyébként már nem csak az Ágost-párti nemeseket háborította fel, akik egyébként az említett okokra hivatkozva cáfolták a szabad királyválasztás meglétét.

Tovább rontotta az új király helyzetét, hogy maga a prímás-érsek is tiltakozott, és nem is ő vezette le a választást és a koronázást. Sőt, Radziejewski Gdanskba távozott a választást követően (a város ellenállt mindkét tábornak). Mégis a legsúlyosabb az a vízió volt, amelyben egy protestáns király igát helyez egy katolikus ország nyakára. Ismét fellángolt a küldetéstudat, ami Lengyelország *antemurale*⁵⁸ szerepét hangsúlyozza, s ezzel a jelszóval már könnyebben álltak a legalább katolikus szász király és a sandomierzi konföderáció mögé az addig habozó nemések. Ehhez számítható még – a már általunk is többször említett – fél évszázaddal korábbi, lengyel–svéd háborúk borzalma, ami további erőket mozgósított a nemesség körében.⁵⁹

Az ellenkirály-választás megosztotta az országot, két nagyobb részre szakadt. I. Szaniszló rövid uralkodása alatt is folyamatosan veszítette el híveit, mivel a svéd mintájú abszolutisztikus rendszert kívánta átültetni a lengyel kormányzásba is (ahogy korábban II. Ágost a szász mintát).⁶⁰ II. Ágost elhagyni kényszerült az országot, de mégis – mondhatni – a háta mögött, elkezdett megerősödni az őt támogató koalíció. De lehetett valóban ez az erő az, ami összekovácsolja a lengyel nemességet, és segíti ismét felemelni országukat?

II. Ágost lemondása a trónról

1706-ban a svéd király Szászország ellen vonult, hogy elejét vegye a későbbi lengyel trónviszálynak.⁶¹ I. József (Joseph I., Habsburg-dinasztia, 1705–1711) német-római császár átengedte a svéd csapatokat Szilézián, ugyanis éppen a spanyol örökösödési háborúban, illetve a magyarországi Rákóczi-szabadságharcban volt lekötve, nem kockáztatta meg az esetleges konfrontációt Svédországgal. II. Ágost immár szülőföldjén (igaz, ekkor ő még a lengyel fronton tartózkodott) vesztett háborút XII. Károllyal szemben, aminek a következménye az alt-ranstadti béke lett: II. Ágost lemondott a lengyel trónról, minden későbbi trónigényéről, tekintve az I. Szaniszló halála utáni időket is. Ezen felül még arra is kötelezte ma-

---

58 Az *antemurale* egy történetfilozófiai felfogás, ami a katolikus hit védelmének szerepét jelenti. Ahogy Magyarország a törökökkel szemben viselte ezt a címet, úgy a lengyelekre legalább olyan indokolt a használata, hiszen északról és nyugatról a lutheránus svédek és poroszok, keletről az ortodox oroszok, délkeletről a muzulmán törökök, délről a kálvinista Erdély vették körül. Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 56–57.

59 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 237.

60 Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 152.

61 A bevonultatott hadsereg mérete a következő volt: 7.300 lovas, 5.000 dragonyos, 7.000 gyalogos és egyéb seregek. Összesen 22.300 fő. Gebei: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. 904.

gát, hogy a Rzeczpospolitában maradt alattvalóit felmenti hűségesküjük alól, és az új király alattvalóságába engedi őket, a szövetségeket felbontja, különösképpen az oroszokkal érvényben lévőket.

A békét kezdetben titokban kellett tartani, ugyanis II. Ágost biztonsága nem volt garantált, hiszen éppen egy 30 ezer fős orosz táborban tartózkodott. Hintapolitikát folytatva igyekezett a látszatot fenntartani sajátjai és az oroszok előtt, hogy a háborút Svédország és I. Szaniszló ellen folytatni kívánja, azonban a háttérben már egyezkedett XII. Károlylyal. Még egy csatára is sor került Mensikov (Александр Данилович Меншиков)⁶² orosz csapata és egy 28 ezer fős lengyel–svéd sereg ellen. Az Ágost-párti oroszok nyertek, aminek látszólag ugyan örült a trónfosztott király, de mivel tudta, ezt másképpen nem magyarázhatja ki, személyesen utazott az időközben svéd megszállás alá került Szászországba. Miután megérkezett, XII. Károly utasítására személyesen találkoznia kellett I. Szaniszlóval, és gratulálnia kellett neki a trón megszerzéséhez. Ezután saját kezűleg írott levélben értesítette lengyelországi alattvalóit, hogy a továbbiakban az új királynak tartoznak hűséggel és engedelmességgel. A lemondást, illetve az új király legitimitációját Európa gyorsan elfogadta. A nagyhatalmak mind, egytől egyig elfogadták a királyváltást. Éppen csak Lengyelország jelentős része, illetve az őket támogató Oroszország nem.⁶³

Minden oroszok cáriját, I. Pétert mélyen érinthette az árulás. Mensikov tábornok helyzetét rontotta – miután nyilvánvalóvá vált –, hogy mikor még az ő táborában volt II. Ágost, az ő tudta nélkül folytatott titkos tárgyalásokat az ellenséggel. Ezt Mensikov is nagyon jól tudta, éppen ezért igyekezve a felelősséget elhárítani, azt javasolta a cárnak, a lehető leghamarabb utazzon hozzá, és személyes jelenlétével eszközöljön ki egy új királyválasztást a sandomierzi konföderációtól. Az ügy fontosságát mutatja, hogy minden késlekedés és az időjárás rossz körülményei ellenére I. Péter azonnal útnak indult, s hamarosan meg is érkezett az orosz főhadiszállásra, Zsolkvára.⁶⁴ A cár mellett további új vendégek is érkeztek: a sandomierzi konföderáció vezetői.⁶⁵

A lengyel nemesség eleve érvénytelennek tartotta II. Ágost altranstadti megállapodását, ugyanis vélekedésük szerint mind a detronizáció, mind pedig az utána következő királyválasztás a lengyel alkotmánnyal ellentétes cselekmény volt. A trónról ugyan joga volt lemondani, amit meg is tett, de másra azt nem ruházhatta át. A konföderáció a cárral együtt új stratégiát dol-

---

62 Mensikov herceg I. Péter kiemelkedő hadvezére, orosz államférfi és tábornagy.

63 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 246–249.

64 Mensikov nov. 24-én írt a cárnak, mire ő dec. 28-án már meg is érkezett. Tekintve az akkori viszonyokat, ez rendkívül gyorsnak számított. Соловьёв: Том XV. Глава 4.

65 Megjelent St. Denhoff, a konföderáció marsallja, a Korona több hetmanja, A. Sieniawski főhetman, St. Rzewuski nagyhetman, K. Szaniawski kujáviai püspök, J. Wiśniowiecki krakkói és vilnai vajda, L. Pocij litván kincstartó stb. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 249–252.

gozott ki. Bár az érdekekben volt különbség, a legfőbb kérdésben azonos nézetet vallottak, ez pedig a svédellenesség volt. Néhány hetes egyeztetés és tárgyalás után megerősítették az 1686-os örökérvényű békét a két ország között, azt az adott helyzethez mértékkal hozzáigazítva.

A konföderáció központjának számító Lvovban közben megindultak az egyeztetések az ország jogi helyzetének felállításáról. Radziejowski 1705-ös halála óta a primás-érsek Stanisław Szembek volt, aki magát *interrex*nek tekintette, ezzel kijelentve, hogy nem fogadja el I. Sza-niszlót királynak, de II. Ágostot sem, hitszegése és árulása miatt. Lemondani ugyan volt joga a királynak, uralkodói jogot átadni azonban nem, hiába tett erről nyilatkozatot II. Ágost. Így valójában az ágosti lemondás következtében az országban az interregnum időszaka köszöntött be. Ismét. Ezt a már említett új gnieznói primás-érsek 1707. július 11-én hirdette ki. A királyválasztó szejm összehívása azonban váratott magára, mivel a konföderáció vezetői igyekeztek kipuhatolni a közelben, Zsolkván tartózkodó orosz cár akaratát, miközben a cár már pénzzel igyekezett rávenni a vezetőket, hogy mielőbb sor kerüljön a választásra.⁶⁶

A lengyelek érezték a veszélyt: az orosz befolyás megerősödése nyomasztóan fenyegetett. Nem volt rá garancia, hogy bármilyen jelölt, akit alkalmasnak tartanak, az orosz cárnak is megfelelő lenne. Ahogy a nemzetközi politika már annyiszor cserbenhagyta a lengyel szabadságjogok védelmét, úgy ennek most is megvolt az esélye. A svéd király a közelmúltban saját kénye-kedve szerint rendezte meg a varsói lengyel királyválasztást, amin talán egyetlen egy törvényes, szabályos elem sem volt, és ezzel Európa mit sem törődött. Kiszámíthatatlan volt, hogy az orosz érdek éppen mit kíván.

Az orosz cár lengyel királyt keres

A Kelet-Európában bekövetkező hatalmi erőcentrumok áttolódását mi sem jelzi jobban, mint hogy a néhány éve még a lengyel befolyástól és esetleges katonai akcióktól tartó mindenkori orosz cárok utódja már egy lengyel-litván királyválasztás egyik legfőbb befolyásolója. A nagy északi háború rövid idő alatt borította fel a korábbi, évtizedekig tartó rendszert, de 1707-ben a végeredmény megjósolhatatlan volt, noha az esélyesebbnek a végső győzelemre minden bizonnyal a svéd királyt tartották. A korban tehát aligha lehettek tisztában vele a lengyel urak, hogy az orosz nagyhatalmiság egyik első akciójában asszisztálnak a királyválasztással.

Az interregnum hivatalos bejelentése előtt már elkezdődtek a tárgyalások és egyezkedések a következő király személyét illetően. Ennek legfőbb mozgatója I. Péter volt, akinek a célja az volt, hogy mielőbb legyen betöltött a trón. Az ő „királykereső” tevékenységét Gebei Sándor már kiválóan megírta, mi jelen munkánkban az ő írása alapján csak röviden megemlítenénk az esélyeseket.⁶⁷

---

66 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 255–256.

67 Gebei Sándor a doktori értekezésében két fejezeten keresztül tárgyalja I. Péter cár terveit a királyválasztással kapcsolatban, külön említve az „idegen” és a „hazai” jelölteket. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 263–289.

A Sobieski fivérek számíthattak a legnagyobb támogatásra a lengyelek részéről, hiszen szemben II. Ágosttal, Piast- király⁶⁸ fiai voltak, illetve apjuk emléke nagy népszerűségnek örvendett. Mivel egy Sobieski fiú megválasztása a cár számára is megfelelő lett volna, nagy ígéretekkel és erős támogatottságáról biztosítva igyekezett a cár rávenni őket, hogy induljanak a lengyel trónért. Ezek a nagy engedmények már eleve feltételezik számunkra, hogy nem állt szándékukban elfogadni az ajánlatot. A cár azonban nem bízott semmit sem a véletlenre, ezzel egy időben több más jelöltet is megkeresett diplomáciai úton a lengyel koronát illetően.

Így került a képbe Savoyai Jenő (Eugène-François de Savoie-Carignano), aki azonban a császárra hivatkozva kért gondolkodási időt, mondván az ő beleegyezése nélkül ilyen kérdésben nem dönthet, de valószínűleg eleve vonakodott az elgondolástól. Azonban nem kell Itáliáig mennünk, ha jelöltet keresünk, hiszen II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem (1704–1711) nevét is olvashatjuk a megkeresettek névsorában.

A cár David Corbea követen keresztül tette meg ajánlatát Rákóczinak Szerencsen, feltehetően május 15–20. között. Az erdélyi fejedelem emlékirataiban arról ír, hogy távol állt tőle a korona elfogadása, és hogy egyáltalán nem vágyakozott rá, mégis feltételezhető, hogy számolt a lehetőséggel mint a magyar szabadságharc támogatására felhasználható eszközzel. Az oroszok számára sem volt kétséges, hogy Rákóczi legfőbb célja a franciákkal ápolt kapcsolatának erősítése, hiszen amíg a spanyol örökösödési háborúban lekötötték a németek erejét, addig volt esélye a magyarországi szabadságharcnak.⁶⁹ Az eseményekbe végül közbeszólt a svédek újbóli támadása, hiszen XII. Károly nem nézhette tétlenül a szervezkedő sandomierzi konföderáció és a cár ténykedését, illetve II. Ágost újbóli feltűnését sem.

A cárnak azonban messzebb kellett tekintenie, mint a lengyel királyválasztás. Újabb diplomáciai hadjáratba kezdett Európában, szövetségeseket keresett. Feltehetően mindegy volt, hogy a végeredmény egy orosz–svéd béke vagy egy svédellenes liga lesz, a legfőbb cél

---

68 Az ősi Piast-dinasztia kapcsán, Piast- királynak hívtak minden utánuk következő, lengyel nemzetiségű uralkodót, így Sobieski Jánost is.

69 A cári levélben megfogalmazódott Rákóczi feltételezhető terve, amibe kapaszkodott: „Különben Rákóczinak komoly érdeke fűződik a korona elfogadásához, mert ha Rákóczi elzárkózna a királyságtól – szól a cári üzenet –, úgy XII. Károlynak minden erejét felemésztené I. Szaniszló hatalmának fenntartása, hiszen Oroszország és a vele szövetséges lengyel konföderáció ebben az esetben nem hagyhatja félbe a megkezdett háborút. Svédország Franciaország egymásra találása ilyen körülmények között képtelenség, a császár elleni közös hadakozás eleve meghíúsul. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, hogy Magyarország védtelen marad a császárral szemben. Ellenkező esetben, az új lengyel király megválasztása Svédországot rádöbbsenti arra, hogy egy protestáns király katonai erejével hatalomba juttatott bábkirálytól, a Lengyelországban mindenütt gyűlölt I. Szaniszlótól meg kell vonnia a támogatását. Következésképpen, békét kell kötnie Oroszországgal és az új lengyel királlyal, azaz a franciáknak is elfogadható Rákóczival. Oroszország és az új király irányította Rzeczpospolita együttműködése végső soron Bécset is engedményekre szorítja mind a magyar, mind az erdélyi problémák megoldásában.” Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 269.

az volt, hogy elkerülje Oroszország elszigetelődését, ami komoly veszéllyel fenyegetett, hiszen mint írtuk, a nemzetközi diplomácia meglepően rövid idő alatt fogadta el I. Szaniszló jogát a trónra, miután II. Ágost lemondott. Ezzel az aktussal az európai nagypolitika lezártnak tekintette a lengyel válságot.

Az orosz cár levélben fordult a német-római császárhoz, I. Józsefhez mint a szász választófejedelem, II. Ágost urához, de I. Frigyes (Friedrich I, Hohenzollern-dinasztia, 1701–1713) porosz királyhoz és IV. Frigyes (Frederik 4., Oldenburg-dinasztia, 1699–1730) dán királyhoz is. Sőt, még XI. Kelemen (Clemens PP. XI., 1700–1721) pápához is, akitől azt kérte, ne ismerje el I. Szaniszló királyságát, s meggyőzősképpen levelében azt is kiemelte, hogy a katolikus királyságot romba döntő szerződés a protestáns XII. Károly nyomására jött létre. A pápa elismerte az orosz cár felvetését, de a kérésének teljesítéséért a római katolikus hit szabad gyakorlását kérte Oroszországban, illetve kolostorok és iskolák felállítását. Mindez olyan kérés volt, amit a cár nem teljesíthetett, hiszen jól látta, a közel egy évszázada kiújuló vallásháború a keleti és a nyugati kereszténység között már rengeteg kárt okozott Lengyelországban. Ennek a „frontvonalát” áthelyezni orosz földre nagyon veszélyes lett volna. Ugyanakkor a pápa válasza lehetőséget biztosított a további tárgyalások folytatására.⁷⁰

Az újabb svéd hadjárat

1707 őszén XII. Károly seregével elhagyta Szászországot, és ismét Lengyelországba vette az irányt. Ezzel a lépéssel végső soron meghiúsította a lengyel királyválasztást, amelyen a sandomierzi konföderáció és az orosz cár dolgozott. I. Péter számára bár fontos volt a mielőbbi királyválasztás, innentől mégis jelentőségét veszítette, ugyanis az elsődleges feladat a védelem megszervezése volt. A lengyel nemesség támogatása különben is csökkent, hiszen a svéd hadigépezet újbóli beindulását látva inkább a kivárás politikájára rendezkedtek be. A szász földön állomásoztatott és kipihent svéd hadsereg elkezdte felvonulását az orosz ellenőrzés alatt álló lengyel területek ellen.⁷¹

A nyugati területek végig I. Szaniszló kezén maradtak, míg Varsó időközben orosz kézre került. Ezt a svéd sereg közeledtével elkezdték kiűriteni. Egy év elteltével ismét felmerült II. Ágost neve az „orosz táborban” mint lehetséges régi/új király. De nemcsak a lengye-

---

70 Gebei Sándor: A kora-újkori „vasbirodalom”. Svédország, 1617–1721. In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE BTK, Budapest, 2010. 189–190.

71 Az 1706-os szászországi bevonulással a svéd király „ellenségét a biztonságosnak gondolt hátszágától, az utánpótlás bázisától fosztotta meg, miközben nélkülöző hadseregéről bőkezűen gondoskodtak a szászországi városok (Drezda, Lipcse, Königstein stb.)... Nyugodt téli szállás és kiegyensúlyozott ételmezés várta a megszálló svéd katonaságot, amiért cserében XII. Károly vasfegyelmet követelt meg katonáitól. Halálbüntetés várt azokra, akik fosztogatásra, rablásra adták a fejüket, a közrendre svéd rendőrség vigyázott.” Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 243–244.

lek, hanem az orosz cár részéről is. Golovkin (Гавриил Иванович Головкин)⁷² kancellár beszámolója szerint lengyel részről ketten már felvették a kapcsolatot a volt királlyal a visszatérés kapcsán. Ezt azonban már megelőzte egy I. Péter általi felkeresés, amelyben a visszatérés fontosságára hívta fel „rég barátja” figyelmét. Ennek oka Péter részéről nem más volt, mint hogy a támadásba lendülő svédek ellen jó helyzetben volt a Szász Választófejedelemség, ahonnan hátba lehetett volna támadni a felvonuló svéd erőket. Ennek a lehetőségével II. Ágost is tisztában volt, és őszintesége, illetve vélhetően engesztelése jeléül adatokat szolgáltatott ki az orosz cárnak a nemrégiben még országában állomásozó svéd hadsereg méreteiről.⁷³

Felmerült az 1704-ben megalakult sandomierzi konföderáció elvi feladásának lehetősége. A Rzeczpospolita jövője eldőlni látszott. A két fő ellenfél, XII. Károly és I. Péter és táboraik végső, mindent eldöntő csatára készültek. A konföderáció mint eszme hanyatlóban volt, a három éves működése alatt sem tudta azt a célt elérni, amiért létrejött. Most pedig már fel is merült, hogy célját megtagadva egyszerűen csak felbomlik. Ennek komoly jele volt Stanisław Morsztyn sandomierzi vajda nyílt felszólalása I. Szaniszló mellett.⁷⁴

Az eddig türelmesen és elnézően politizáló I. Péter félrerakhatta az egyezkedő és kivárázó taktikát, katonai erővel tehetett volna rendet, hiszen mint látszik, a lengyel alkotmány tiszteletben tartásával az országban soha nem lesz rend (még olyan „látszat rend” sem, amit I. Péter ideálisnak tarthatott). A cár azonban ahelyett, hogy nekifeszült volna a közeledő svéd seregeknek, (tanulva korábbi hibáiból) szervezett visszavonulást hajtott végre, raktárról raktárra, míg XII. Károlyt hajszolta a rögeszméje: ameddig „ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe], nem fog nyugodni.”⁷⁵

A svéd hadjárat ezúttal tragikusan végződött. XII. Károly talán a korábbi sikereitől meg részegülve vakmerően üldözte a visszavonuló orosz seregeket. Végzetesnek bizonyuló hibát azonban akkor követett el, amikor nem várta meg az északi svéd seregeket vezető Löwenhaupt (Adam Ludwig Lewenhaupt)⁷⁶ tábornokot az utánpótlással, hanem nagy meglepetés-

---

72 Golovkin a péteri közigazgatási reformokat követően, 1709-től az első kancellárja lett Oroszországnak.

73 II. Ágost által továbbított adatok szerint mintegy 22.500 lovas és 18.000 gyalogos állt a svéd király rendelkezésére, ezenkívül Posenben épp toborzást tartottak („Francia ezred”), illetve tervben volt még egy téli, 20.000 fős kontingens felállítása. A tüzérséget 30 ágyú alkotta, illetve további 14-et éppen szállítottak a sereghez. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 303–305.

74 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 306–307.

75 Az orosz haditanács rájött, hogy a svédekkel sokkal több esélyük van orosz földön háborúzni, ezért döntöttek a türelmes visszavonulás mellett. Visszavonulás közben a földet felégették, ami demoralizálta és legyengítette a svéd sereget. A szászországi pihenés előnye rövid idő alatt semmisé lett, míg az orosz sereg harci értékéből nem vettett jelentős mértékben. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 308–309.

76 Svéd hadvezér, ő vezette 1707-ben az utánpótlást szállító sereget a svéd király támogatására.

re déli irányba, a kozákok felé indult. Az egyedül maradt északi sereget az oroszok nagyobb nehézség nélkül legyőzték, a 16 ezer fős had kétharmada és egész utánpótlása odaveszett. Talán ekkor még nem vált a svéd király számára világossá, de katlanba került, elszigetelődött seregével. Feltehetően mindent egy lapra tett fel (mint annyiszor a nagy hadvezérek), miszerint az ukrainai kozákság segítségével felszabadítja a térséget, majd az ő erőforrásaikra támaszkodva támad Oroszországra. Mivel a török határ is közel volt, így tőlük is remélhetett segítséget egy oroszellenes hadjáratához. Több évszázados távlatban úgy véljük, hogy a terv nem volt rossz. Ha az említett forгатókönyv valósul meg, akkor az orosz cár nagyon nehéz helyzetbe került volna, hiszen 3 sereggel találta volna szemben magát a déli fronton. A terv első részéhez a kozák hetman, Ivan Mazepa megnyerésére volt szükség.⁷⁷

Az orosz cártól a svéd királyig – Mazepa „árulása”

Mint azt már írtuk, a bal parti kozák hetman, a híres/hírhedt Zaporozsje Had vezetője mondhatni vazallusi állapotban volt az orosz cárral. Ezt minden bizonnyal ő maga is így gondolta, sőt még büszkén is vállalta. Mindezt azonban egy szerződéses elv alapján, amelyet az 1654-es perejaszlavi egyezményre vezettek vissza. Ennek értelmében I. Alekszej (*Алексеї I., Romanov-dinasztia, 1645–1676*) cár és minden cárutód garantálta a Zaporozsje Had kiváltságait, bizonyos esetekben katonai védelmet is nyújt, és ezekért cserébe a kozák had szintén katonai támogatást nyújtott.

I. Péter egyre kevésbé fordított rájuk figyelmet, sőt mi több, kilátásba helyezte a kozákság hagyományos hadviselésének megszüntetését: tervben volt a kozák hadak beolvasztása a reguláris orosz hadseregbe. Ez volt az, ami egyre inkább eltávolította a hetmant és az orosz cárt egymástól. 1705-ben I. Szaniszló már felvette a kapcsolatot Mazepával, hogy álljon az ő oldalára a cárral szemben, de akkor ezt még elutasította. Miután 1707-ben ismertették vele a cár akaratát, miszerint a Zaporozsje Hadat kiveszik a keze alól – és Mensikov ideiglenes parancsnoksága alá helyezik –, bizonyára minden türelme elfogyott a hetmannak. A végső döfés mégis az volt a cár részéről, amikor a svéd király seregével az ukrainai területek felé tartott, Mazepa segítségkérése ellenére magára hagyta. Ezután döntött úgy a hetman, hogy a perejaszlavi egyezmény érvényét vesztesse, a másik fél nem tartotta magát rendelkezéseihez.⁷⁸

1708. február 11. és március 8. között titkos tárgyalásokra került sor, melyeknek értelmében a svéd király az egyik vajdaság északi részét megkapja, míg az ukrán hetman segítségnyújtási kötelezettséget vállal egy esetleges orosz svédellenes támadásban, és ellátja a svéd hadakat.⁷⁹ A haditerv szerint a svédek Moszkvára rontottak volna, míg a kozákok

---

77 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. 231–232.

78 Font–Varga: Ukrajna története. 144–145.

79 Egészen idáig az orosz seregeknek volt egyfajta éléskamrája a gazdag ukrainai gabonatermés és sertésállomány. Ezt az utánpótlást kívánta kihasználni a svéd király. Font–Varga: Ukrajna története. 144.

a hátország szerepét vállalva az utánpótlást biztosították volna. Ez azonban nem következett be, ugyanis a svéd hadak a főváros helyett délre, Ukrajna irányába indultak. Ez meglepte Mazepát is, így a hadszíntér áthelyeződött az ő „országára”. „1708. október 24-én a kozák sztarsina döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később kb. tizenötezer kozákjával az élen, Mazepa elindult XII. Károly táborába.”⁸⁰

Mint később kiderült, az átállás nem volt megszervezve, sokan nem is voltak vele tisztában. Ezen kívül az egyszerű nép az idegenek ellen könnyebben volt felbujtható, mint az egyébként „rokon oroszok” ellen. Még ezen év végén tartott Hluhivi Rada az orosz cár mellett döntött, Mazepát kiátkozták, és árulónak bélyegezték. A történelem innentől kezdve hosszú ideig megbélyegezte Iván Mazepát, holott ő minden bizonnyal népe szabadságát és függetlenségét tekintette a legfontosabbnak. Az ő hetmansága alatt érte el határát a perejaszlavi egyezmény. Mindkét fél a kezdetektől úgy értékelte, hogy a másik elfogadja az ő nézeteit, ezért cserébe némi engedményt tett (az orosz cár az abszolutista kormányzásából, a kozákok pedig engedtek reformokat bevezetni). Ez az „elnéző politika” azonban fél évszázad múltán megszűnt. I. Péter cár politikájába nem fért bele az ekkora autonómiával rendelkező kozákság, míg a kozákok életvitele nem volt integrálható konfliktus nélkül az orosz társadalomba. Mazepa árulása és bukása után az ukrán autonómia hanyatlásnak indult, a Zaporozsje Had elvesztette jelentőségét, szinte teljesen meg is szűnt.⁸¹

Az orosz fordulat

A svéd király idegen, ellenséges földön bolyongott 30 ezres seregével, melyhez ugyan csatlakozott még Mazepa, de utánpótlás hiányában a nagyobb létszám csak tehernek bizonyult. A végső küzdelemre 1709. június 27-én került sor, *Poltavnánál*.⁸² A csata orosz győzelemmel végződött, maga a svéd király is alig tudott török földre menekülni. I. Péter azonban elkövette ugyanazt a hibát, amit 9 évvel korábban most legyőzött ellenfele Narvánál. A győztes csata után nem üldözte a megmaradt seregeket és a menekülő királyt. A cár azt gondolhatta, hogy ezzel a győzelemmel már hamarosan véget ér a lassan egy évtizede tartó háború, ezért inkább hazasielt, és óriási ünneplésbe kezdett, ahova meghívta a legyőzött és foglyul ejtett svéd tábornokokat is. A végső leszámolás elmulasztása azonban még további egy évtizedig elhalasztotta a háború befejezését.⁸³

---

80 Font–Varga: Ukrajna története. 145.

81 Mazepa meghurcolása még több mint egy évszázaddal később is folytatódott. 1869-ig minden nagyobb első vasárnapján Oroszország összes ortodox templomában megismételték Ivan Mazepa háromszoros kitagadását, és noha ezt mára már elhagyták, a kiközösítés tudomásunk szerint a mai napig fennáll. Font–Varga: Ukrajna története. 142–147.

82 Gebei: A kora-újkor „vasbirodalom”. Svédország, 1617–1721. 190–191.

83 Tarján M. Tamás: 1709. június 27. Poltava. In: Rubiconline http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1709_junius_27_a_poltavai_csata/ (letöltve: 2014-11-04)

I. Szaniszló király a poltavai vereség után svéd királlyal maga is az Oszmán Birodalomba menekült. Közben az orosz cár megbocsájtotta II. Ágost altranstadti árulását, és támogatta a lengyel trónra való visszatérését, amivel végső soron a lengyel nemesség jelentős része is kiegyezett. A támogatóját veszített Szaniszlónak már nem volt maradása az országban. XII. Károly Törökországból mint régenst Svédországba küldte, hogy az országot készítse fel a háború folytatására. Seregeket is vezetett Pomeránia földjén, de sikereket nem ért el. Valószínűleg önbecsülését és hitét elhagyva tért vissza Törökországba XII. Károlyhoz, hogy elfogadtassa vele lemondását a lengyel trónról, a svéd király azonban meggyőzi ennek ellenkezőjéről. Így királyság nélküli királyként éli életét svéd pénzen, hogy egy rövid epizód erejéig még szerepet vállaljon majd a lengyel örökösödési háborúban.⁸⁴

Amíg a svéd király igyekezett a törököket oroszellenes lépésre rábírní, addig I. Péter maga vette kezébe sorsának alakulását. Az északi sikereken felbuzdulva úgy értékelte, hogy eljött az ideje a törökökkel való leszámolásnak. Terve nem volt kisebb, mint a Balkánon élő ortodox lakosság fellázítása majd felszabadítása a török iga alól. A lépés eleve aggasztónak tűnhetett, hiszen az oroszoknak a lengyel belügyekbe való beavatkozási jogát talán elnézték a nagyhatalmak, de a Balkánon való hódítás nyíltan sértette a Habsburgok érdekét.

1710 novemberében az orosz sereg megindult Moldva és Havasalföld felé. A hadjárat azonban nem bizonyult hosszú életűnek, ugyanis még Moldva határában, a *Prut* folyónál a jóval nagyobb török sereg bekerítette és megsemmisítette az orosz haderőt. Legalábbis tette volna, ha a cár egyik diplomatája nagyszerű képességeivel meg nem menti a helyzetet. A hadiállás alapján joggal félhetett Péter, hogy minden eddigi szerzeményét (legfőképpen az északi, balti területeket) elveszti a csata után. Egyetlen városhoz ragaszkodott: Pétervárhoz. A többi már hajlandó lett volna feladni. Azonban Safirov valószínűleg tekintélyes mennyiségű arannyal és egyéb értékes holmival a helyzethez képest igen kedvező békét kötött a törökkel. Az azovi erődítményeket ugyan át kellett adnia a törököknek, de a balti foglalatásokat megtarthatta, ami felülmúlta a cár várakozását, hiszen attól tartott, hogy a sikertelen háború sokkal nagyobb áldozatot fog követelni. Az áldozat azonban hosszú távon mégis óriási volt, egy évszázados politika dőlt el: a déli szerzeményt⁸⁵ feláldozta az északiért. Ettől kezdve I. Péter inkább az északi területek megerősítésén és biztosításán dolgozott.⁸⁶

Poltava után

A poltavai csata után a lengyel helyzet konszolidálódott, ismét egy királya volt az országnak. II. Ágost hálával tartozott a cárnak, amiért másodszor is a lengyel trónra segítette. Mind az első, mind a második alkalommal a német-római császár és az orosz cár volt

---

84 Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 320–321.

85 Azov várát 1696-ban foglalta el, ami az első lépése volt a Fekete-tengerre való kijutásnak. Gebei: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In: Aetas 2003. 3–4. sz.

86 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. 232–233.

a legfőbb támogatója (1696-os első megválasztásakor még I. Lipót és I. Péter, míg a második 1709-es „visszafogadásánál” már I. József és I. Péter). A megbékélést egyébként jelentősen elősegíthette XI. Kelemen pápa közbelépése, aki feloldozta II. Ágostot az 1706-os esküje alól.⁸⁷ Az orosz cár számára azonban még nyomósabb érv lehetett az állam által megkövetelt érdek. Ezt bizonyítja, hogy mikor I. Frigyes porosz király Lengyelország felosztásáról szóló tervvel kereste meg az orosz uralkodót, azt visszautasította. A Nemesi Köztársaság ugyanis ebben az állapotában szolgálta a leginkább I. Péter jövőbe néző terveit. Sem a felosztás, sem a belső rend megerősödése (tehát saját befolyásának csökkenése) nem volt érdeke, ezért következetesen II. Ágost hatalmának megszilárdítására indított terveit is ellenezte és gátolta.

Nagy Péter számára már feltehetően uralkodása kezdetén világos volt, hogy ha valakinek, akkor neki mint az orosz cárnak joga (sőt talán kötelessége is) rendezni a lengyel anarchia okozta válságot. A Nemesi Köztársaságban zajló eseményeket, ha tisztán nem is látták a környező országok uralkodói, a zűrzavart bizonyosan érzékelték. I. Péter azonban személyesen is megtapasztalta a mentalitást, amely a 18. század eleji helyzethez vezette a lengyeleket: mint azt már írtuk, II. Ágost lemondása után az orosz cár személyesen érkezett lengyel földre, hogy kezébe vegye a helyzet irányítását.

A külföldi királyjelölteken kívül ugyanúgy igyekezett a hazai nemesség körében is számára megfelelő uralkodót találni. Olyat, aki később hálából lekötelezettje lett volna, de nem várt ellenállásba ütközött. „A lengyel »köztársaságpártiak« egyenlő félként akarták kezelni az orosz cárt. Ezek az emberek nem kértek sem a megvesztegetésből, se a parancsokból. Az egyik mágnás azzal utasította vissza a felajánlott koronát, hogy »nem lesz a cár bolondja«. Mások a cár drága ajándékaira válaszul még drágább ajándékokat küldtek neki viszonzásul.”⁸⁸ Ebből lett nyilvánvaló a cár számára, hogy határozott lépésekkel kell megerősíteni – a tőle egyébként már függő – Wettin-dinasztiát, de úgy, hogy az se II. Ágostnak, se a lengyel nemességnek ne legyen se előnytelen, se túl előnyös. Tulajdonképpen a cár szerette volna fenntartani az anarchiát oly módon, ami még biztosítja számára a fennhatóságot. Ehhez különböző „látszateredményeket” engedett meg mindkét fél (király, ill. nemesek) számára: orosz diplomaták elérték Ágostnál, hogy vonja vissza szász seregeit a lengyel

---

87 Gebei Sándor feltételezi, hogy II. Ágost a pápai feloldozást Keresztély Ágost esztergomi prímás-érsek révén nyerte el. Ezt nem bizonyítja, de megerősíteni látszik, hogy a lengyel koronáért jelentkező, akkor még csak szász választó ugyancsak ennél a Keresztély Ágostnál – akivel egyébként rokon kapcsolatban is volt – vette fel a katolikus hitet. Jelen dolgozatunkban erre választ nem tudunk adni, de mindenképpen érdemesnek tartjuk a kérdéssel való további foglalkozást. Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztarosza, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011. 58.

88 Davies: Lengyelország története. 397.

földről, míg a szejm vállalta, hogy korlátozzák a köztársaság bevételeinek és hadseregének nagyságát. Emellett még a cár is garanciát vállalt, hogy a feltételek biztosítása érdekében állandó alkotmányt fektetnek le.⁸⁹

Ezekkel a lépésekkel a két szembenálló fél méregfogát húzta ki, ami egyúttal szabad tere is biztosított az orosz cárnak. Mindez az 1717. január 30-i *néma szejmen* lépett életbe. A lengyel törvényhozás életében sem előtte, sem utána nem volt még ilyen rövid szejm. A szejmet megelőzően ismertették a fent említett megállapodást, majd megeskették a megjelent nemességet, hogy vita és ellenvetés nélkül elfogadják azt. Egy ellenérv vagy felszólalás sem hangzott el. Ebben bizonyára a legnagyobb szerepet a szejmet körülfogó orosz sereg játszotta. Ezúttal tehát a *liberum veto*⁹⁰ nem sietett segítségére a lengyel törvényhozásnak, holott valószínűleg most – talán első alkalommal – szükség lett volna rá.⁹¹ I. Péter beavatkozásával tehát nemcsak hatni tudott a Nemesi Köztársaság belpolitikájára, hanem túlzás nélkül állíthatjuk, hogy saját érdekei szerint irányította azt.

A nagy északi háborúban jelentősebb erőket mozgósító felek már csak a svédek és az oroszok voltak. Seregeivel Közép-Európa térségében jelent meg, támogatva az észak-német fejedelmeket és Dániát a svédek elleni harcokban. A hadsereg útja Lengyelországon keresztül vezetett, és noha az országot már nem érintették háborúk, az ellátásról mégis nekik kellett gondoskodniuk. A szövetséges oroszok azonban kezdtek mindinkább kellemetlenné válni a nyugati területeken.⁹²

A ganguti tengeri ütközet

A spanyol örökösödési háború lezárását követően, illetve Svédország poltavai veresége után Európára békésebb évek köszöntettek. A svéd–orosz háború lokális szintre süllyedt, a pruti kalandozást követően már „csak” a balti-tengeri uralom volt a tét. A szárazföldi orosz fordulatot tengeri is követte 1714. július 26–27-én, amikor az orosz flotta legyőzte a svéd ten-

---

89 „Megtiltották az uralkodónak, hogy a perszonáluniót reálunióvá alakítsa át; követelték, hogy a szász hadsereg 1200 testőr kivételével hagyja el Lengyelországot; hatnál több miniszter, illetve főtisztviselő számára nem engedték meg, hogy a király mellett tartózkodjon; a szász hivatalnokoknak megtiltották, hogy a lengyel kül- és belpolitikával foglalkozzanak; nem engedték meg, hogy az uralkodó 3 hónapnál hosszabb ideig tartózkodjon Szászországban, s távollétében Lengyelország sorsát érintő döntéseket hozzon.” II. Ágost sikerei: sikerült esküre köteleznie a hetmanokat, korlátozta a szejmiek autonóm jogait, engedélyhez kötötte a konföderációk alakítását, és adót szavaztatott meg a hadseregére. Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 152–153.

90 Andrzej Walicki tolmácsolásában a hírhedt liberum veto az alábbiak szerint hangzik: „arra volt jó, hogy a közösséget érintő döntéseket egyhangúlag kelljen elfogadni, és hogy véleménykülönbség esetén a kisebbségnek el kelljen ismernie, hogy tévedett, ne legyen elég egyszerűen alárendelnie magát a többség akaratának...” Szokolay: Lengyelország története. 59.

91 Davies: Lengyelország története. 397.

92 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. 233–234.

geri erőket a Hanko-félsziget mellett.⁹³ Ez az ütközet az orosz történetírásba a Balti-tenger első jelentős – orosz részvétellel zajlott – ütközeteként vonult be, amely egyben az első jelentős orosz győzelmet is hozta. Hatással volt az orosz irodalomra, de a svéd történetírásra és irodalomra is.⁹⁴ A tengeri győzelem a mai napig fontos szerepet tölt be az orosz történeti öntudat alakulásában. Ezt támasztják alá a későbbi állami rendelkezések, amelyek a megemlékezést hivatottak szolgálni.⁹⁵

Az 1714. év elején a Balti-tengeren tartózkodó svéd flotta 29 sorhajóból (1924 ágyúval) és 5 fregattból (142 ágyúval) és egyéb kisebb hajóból állt.⁹⁶ A balti-tengeri orosz hadiflotta felállítására 1707-ben született program. Ez egy 39 sorhajóból (1680 ágyúval) és 6 fregattból és kisebb hajóból (300 ágyú) álló flotta felállítását írta elő, amelynek építése 1708-ban el is kezdődött, a hajógyárakban 20 sorhajó és 8 egyéb hajó alapjait tették le.⁹⁷

A tengeri ütközet előkészületeiről és lefolyásáról nem kívánunk bővebben értekezni, csak két fontos tényt emelnénk ki, amelyek hatással voltak a végeredményre. Egyrészt a vízi erőviszonyok kiegyenlítődése a század elején. Miután Oroszország elvesztette az azovi erődöt – ezáltal a Fekete-tengerre való kijutásnak egyetlen lehetőségét –, a hadiflottára fordított költségeket nem kellett megosztani. A veszteségben tehát az volta a cárnak a nyeresége, hogy inentől minden erőforrását az északi hadszíntérre összpontosíthatta. A másik, hogy az orosz hadiflotta nagy arányban alkalmazta a török elleni harcokban megismert evezős gályákat, így noha Gangutnál a svédek tüzerőben és létszámban felülmúlták az oroszokat, a jobb manőverező képességű orosz hajók adta előnyt kihasználva az új orosz flotta győzelemével biztosította a balti-tengeri hegemoniát a cárnak.⁹⁸

A küzdelem ugyan nem volt *poltavai* méretű, hiszen nem a teljes flották vettek részt az ütközetben, de a háború kimenetelére gyakorolt hatása vitathatatlan. Ezt bizonyítja az ütközet már említett későbbi megítélése, ami azonban sokkal inkább utólag kapcsolódott hozzá, hiszen 1714-ben ez a győzelem nem hozta meg sem a svéd flotta megsemmisülését, sem pedig a svédek kapitulációját. Ezzel szemben Poltavánál az egyesített svéd seregek fölött arattak elsöprő, teljes győzelmet a péteri hadak. Az azonban világossá vált Európa számára is, hogy a Balti-tenger feletti ellenőrzés svéd kézből átkerült orosz kézbe, így kénytelenek voltak átértékelni kapcsolatrendszeiket.⁹⁹

---

93 „A félsziget után nevezték el ganguti csatának, a Hanko név ugyanis cirill átírásban vonult be a történelemkönyvekbe.” Tarján M. Tamás: 1714. augusztus 7. A ganguti tengeri ütközet. In: Rubiconline. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1714_augusztus_7_a_ganguti_tengeri_utkozet/ (letöltve: 2014-11-02)

94 Кротов, Павел Александрович: Гангутская баталия 1714 года. СПб, 1996. 5–15.

95 1914-ben a 200 éves évfordulóra az orosz állam emlékérmét adatott ki, míg a 2014-es évben postai bélyeg emlékeztetett a tengeri győzelem 300. évfordulójára.

96 Кротов: Гангутская баталия 1714 года. 22.

97 Кротов: Гангутская баталия 1714 года. 28.

98 Tarján: 1714. augusztus 7. A ganguti tengeri ütközet.

99 Кротов: Гангутская баталия 1714 года. 163–164.

A háború vége

Az északi hadszíntéren a harcok ugyan még 1721-ig folytatódtak, de a svédek nem tudtak több meglepetést okozni. 1717-ben már kilátásban volt a béke megkötése, de XII. Károly váratlan halála ezt a folyamatot lelassította. A trónon őt húga, Ulrika Eleonóra (1719–1720) követte.¹⁰⁰ Ekkor már egész Finnország orosz fennhatóság alatt állt, és 1719-től kezdve már az oroszok Svédországba küldtek csapatokat, tengeren megközelítették Stockholmot is. Ekkor még egy rövid epizód következett Anglia és Oroszország között, de már ez sem befolyásolta az események kimenetelét.¹⁰¹ A háború 1721. szeptember 10-én a 24 pontos *ny-stadi békével*¹⁰² zárult le, de már nem Ulrika Eleonóra, hanem férje, I. Frigyes (1720–1751) uralkodása alatt.¹⁰³

A békeszerződés értelmében a Svéd Királyságtól Oroszországhoz került Livónia, Esztónia, Ingermanland és Nyugat-Karélia, ezáltal tehát olyan jelentős városok is, mint Riga, Revel, Narva vagy Viborg.¹⁰⁴ Rövid időn belül azonban felülemelkedett ezen városokon Szentpétervár, amely egyébként ennek a szerződésnek köszönhette fennmaradását, hiszen

---

100 „Ноября 30/декабря 11 шведский король Карль XII убить въ Норвегш при осадѣ крепости Фридрихсгалъ выстрѣломъ, на 37 году отъ рождешя своего.– Родная его сестра Улрика Елеонора, супруга принца гессенкассельскаго, вступила 15 декабря на шведский престолъ.” Бантыш-Каменский Николай Николаевич: Обзор внешних сношений России (по 1800 год). Часть Четвертая. (Пруссия, Франция и Швеция). Москва, 1902. 215. http://iriran.ru/sites/default/files/Bantish_Obzor_04.pdf (letöltve: 2014-09-17)

101 Massie: Nagy Péter élete és kora. 835–853.

102 A szerződést aláírók: „...росийской генерал-фельдцейгмейстер граф Брюс и канцелярии советник Остерман, а шведской стороны Лилиенштет и барон Штремфельт.” Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией. <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nistadt.php> (letöltve: 2012-12-11)

103 Niederhauser – Szvák: Romanovok. 59–60.

104 A Balti államok sorsát tekintve elmondható, hogy a felsőbb rétegeknek orosz uralom kedvezőbb helyzetet teremtett, mint ami korábban a svédek alatt volt. A háborús éveket ugyan rendkívül súlyos veszteségek kísérték a járványok (Tallin lakosságának egy 1710-es járvány következtében a 8/9-ed része halt meg) és az éhínség miatt. Ahogy azonban a helyzet konszolidálódott, az új államigazgatás szabad kezét engedett a német elit által vezetett uralkodó osztálynak. Sőt, a XI. Károly korábbi svéd királynak a lovagokra előnytelen reformintézkedéseit is visszavonta. Mindezek kevésbé igazak a jobbágyokra, akikkel a svéd államigazgatás jobban törődött. Mélyült a szakadék jobbágy és jobbágy, de a nemesség és a kereskedő réteg között is. Raun, Toivo U.: Észtország története. Csokonai Kiadó. 2001. 45–54.

ezzel vált biztossá az orosz tengeri kijárat.¹⁰⁵ A győzelem következtében érzett örömeben még rendkívüli gesztusra is futotta a cár részéről, ugyanis a legyőzött Svédországnak teljes egészében visszaadta Finnországot, a megtartott területekért pedig 2 millió ezüsttallér kárpótlást fizetett.¹⁰⁶ A harcoló felek katonái – a Mazepa vezetése alatt svéd szövetséget választó kozákokat kivéve – teljes amnesztiát kaptak.¹⁰⁷ Az átadott területeken vállalták a vallásszabadság biztosítását, templomok és iskolák fenntartását.¹⁰⁸ Mindezen sikerek eredményeképpen, ha a kelet-európai térségre tekintünk, egyértelműen Oroszország lépett Svédország helyére.¹⁰⁹ Emellett Nagy Péter a gyengülő Rzeczpospolita mögött mint védnök és a szabadságjogok védelmezője egyedül állt.¹¹⁰

---

105 „4. ...чрез е.ц.в. оружия от короны свейской завоеванные провинции: Лифляндию, Эстляндию, Ингерманландию и часть Карелии с дистриктом Выборгского лена, который ниже сего в артикуле разграничения означен и описан, с городами и крепостями: Ригой, Дюнаминдом, Пернавой, Ревелем, Дерптом, Нарвой, Выборгом, Кексгольмом...” Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией.

106 „5. Против того же е.ц.в. обещает в четыре недели по размене ратификаций о сем мирном трактате, или прежде, ежели возможно, е.к.в. и короне свейской возвратить, и паки испражнить Великое княжество Финляндское кроме той части, которая внизу в описанном разграничении выключена и за е.ц.в. остаться имеет, так и таким образом, что е.ц.в., его наследники и последователи на сие ныне возвращенное Великое княжение никакого права, ниже запроса, под каким бы видом и именем то ни было, вовеки иметь не будут, ниже чинить могут. Сверх того хочет е.ц.в. обязан быть и обещает е.к.в. сумму двух миллионов ефимков исправно без вычета и конечно от е.к.в. с надлежащими полномочными и расписками снабденным уполномоченным заплатить и отдать указать на такие сроки и такой монетой, как о том в сепаратном артикуле, который такой же силы и действия есть, яко бы он от слова до слова здесь внесен был, постановлено и договорено.” Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией.

107 „2. Имеет еще с обеих стран генеральная амнистия и вечное забвение всего того быть, что во время продолжающейся войны с одной или с другой страны... кроме тех российских казаков, которые свейским оружием следовали...” Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией.

108 „10. Також в таких уступленных землях не имеет никакого принуждение в совести введено быть, но паче евангелическая вера, кирхи и школы и что к тому принадлежит на таком основании, на каком при последнем свейском правительстве, были оставлены и содержаны, однако ж во оных и вера греческого исповедания впредь також свободно и без всякого помешательства отправлена быть может и имеет.” Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией.

109 Kan: A skandináv országok története – Dánia, Norvégia, Svédország. 96.

110 Bár még 1719-ben sor került egy hármas szerződésre Anglia, a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom között, miszerint I. Péter köteles kivonni seregeit a Rzeczpospolita területéről, ez mégsem valósult meg. Sőt mi több, az ugyanezen évben megkötött (és meg is valósult) porosz–orosz szerződés kimondta, a fejlődést akadályozó nemesi szabadságjogok fenntartását a lengyel-litván államban. Niederhauser: Kelet-Európa története. 96.

Az Orosz Birodalom születése

A nagy északi háború hatása Oroszországra

A harcok bár csak Európa északi és keleti részét érintették, hatásuk sokkal nagyobb volt. Míg a spanyol örökösödési háború jobbra egyensúlyt hozott Európára, addig az északi háborúnak egyértelműen egy győztese volt: Oroszország. Bár a háborút az északi szövetség értelmében három állam kezdte a Svéd Királyság ellen, előnyöket valójában csak az oroszok értek el. Sőt, a Nemesi Köztársaság csak további lépéseket tett a széthúzás és pártoskodás okozta végső összeomlás felé. Az orosz dominancia abban is látható, hogy a tényleges katonai terheket is a cár viselte (és elviselte!), és csapatai helyt állva harcoltak szárazföldön és tengeren egyaránt a svéd hadsereggel. Ezek a folytonos harcok a svédekkel teljesen kimerítették, az oroszok képesek voltak megszervezni az utánpótlást, és ha nem is jólét köszöntött az államra, a konjunktúra egyértelműen megfigyelhető. A későbbi évszázadokban is ebben mutatkozik meg az orosz sereg egyik erőssége: a kifogyhatatlannak tűnő embertömegek és nyersanyag rendelkezésre állása. De nem szabad azt hinnünk, hogy I. Péter csak erre alapozott, hiszen Gangutnál az orosz flotta nem volt számban és erőben a svéd felett. A tengeri győzelmet elsősorban az alkalmazott taktika hozta meg. A háború előtt Nyugat-Európában töltött 18 hónap és a folytonos tanulásra és taníttatásra való vágy nemcsak a cárt fejlesztette, hanem környezetét is. Az állami adminisztrációban, de legfőképpen a hadseregben nemcsak elkezdődött a specializálódás, hanem rövid idő alatt le is zajlott, és egy európai színvonalú, reguláris hadsereget teremtett meg. „Az új Oroszországot az I. Péter által létrehozott nemesség alkotta, a bojárok leszármazottai; az állami hivatalnokok és a hadsereg.”¹¹¹

Érdeemes röviden megvizsgálni a reformok eredetének lehetőségeit. Egyes nézőpontok szerint a változásokat a külpolitikai célok és a háborús igények tették szükségessé, amelyek a következők voltak: a cár népének egyesítése (a 18. század elején az orosz nép mintegy fele az ország határain túl élt) és az állam határainak olyan mértékű kiigazítása, hogy az ellensúlyozza az ellenséges haderők esetleges támadásait a belső területek ellen. Mindezt (és egyéb korábban már bemutatott célokat) békés eszközzel alig lehetett elérni, így nem csoda, hogy Nagy Péter 35 évnyi uralkodása alatt csak egy évben (1724-ben) nem állott háborúban, és ezt az évet leszámítva összesen 13 hónap béke jutott neki.¹¹²

Egy másik értelmezés szerint éppen a reformok generálták újra meg újra a háborús konfliktusokat, hiszen az épülő flottának és az egyre képzetesebb hadseregnek teret kellett biztosítani, hogy tapasztalatot is szerezhessen a valós hadszíntéren. Ugyanakkor olyan vélemény is van, miszerint a cár tényleges legfőbb célja népe életének a javítása volt, amihez viszont sajnálatos módon csak a háborúkon keresztül vezetett az út.¹¹³

---

111 Szvák: IV. Iván és I. Péter utóélete. 161.

112 Szvák: IV. Iván és I. Péter utóélete. 149.

113 Szvák: IV. Iván és I. Péter utóélete. 149.

A háború kiterjedését tekintve regionális jellegű volt, azonban hatása semmiképpen sem maradt a periféria szintjén. Az hadiesemények, amelyek nemcsak az udvarokat, hanem a közvéleményt is foglalkoztatták, gyorsan eljutottak Nyugat-Európa jelentősebb városaiba is. Röpcédulák és újságcikkek tájékoztatták a keleti orosz sikerekről a városi polgárokat.¹¹⁴ Láthatjuk, hogy az interpretációk a lehető legkülönbözőbbek, ahogy már ezt a problematikát felvetettük dolgozatunk elején is, I. Péter megítélése kapcsán. Mindezek különbözősége ellenére annyi azonban bizonyos, hogy senki nem tagadja azt, hogy még egy orosz uralkodó nem volt, aki ilyen méreteken hatással lett volna állama életére.

A birodalmiság alkotóelemei

Hiába birtokol egy állam hatalmas földeket, a területi kiterjedés nem feltétele a birodalmiságnak. Így ebből a szempontból az oroszok esetében sem jelentős tény, hogy a 17. századra már elfoglalták Szibéria jelentős részét, és elérték a Csendes-óceánt. A területek lakatlansága és a mezőgazdaságra kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmas időjárás sokáig alig jelentett tényleges profitot az azt birtokló cárnak, még ha nyersanyagban gazdag is volt a terület (szőrme, fa, ásványkincsek). Ugyanígy a nyugati terjeszkedés egy részének is geopolitikai szempontból leginkább az volt a haszna, hogy a természetes védelmet nem nyújtó sztyeppéken a távolsággal tudjanak védekezni az esetleges betörésektől. Gyakorlatilag az első és egyetlen komoly természetes akadály az Urál hegység volt, de ez a védelem szempontjából alig hasznosítható, hiszen a 18 században a lakosság zöme és az I. Péter alatt kiépülő ipar is a hegyvonulattól nyugatra helyezkedett el, ahonnan az ellenséges csapatok is veszélyt jelentettek. A nyugati terjeszkedésnek az oka tehát elsősorban biztonságpolitikai volt, de nem volt jelentéktelen a jól termő feketeföldek megszerzése sem (különösen a Volga folyó mentén).¹¹⁵

Az orosz szenátus határozata

A két évtizeden át tartó hadakozásnak egyértelműen I. Péter volt a győztese, aki nemcsak területét gyarapította jelentős mértékben, de immár egy tényleges birodalom uralkodója is volt, ugyanis a Szenátus¹¹⁶ még a béke megkötésének évében az „Imperator”, a „Haza Aty-

---

114 Кротов: Гангутская баталия 1714 года. 164–166.

115 Gill, Graeme: Oroszország: a két birodalom. In: Birodalmak tündöklése és bukása. Szerk.: Robert Aldrich. Móra Könyvkiadó 2012. 176–180.

116 A szenátust 1711 februárjában hozták létre, hogy a cár távollétében (ekkor indult a pruti hadjáratra) kormányozza az országot. Visszatérése után sem szűnt meg, sőt további jelentőségre tett szert. Massie: Nagy Péter élete és kora. 860.

ja” és a „Nagy” címekkel ruházta fel a cárt.¹¹⁷ Jelen dolgozatunkban nem kívánunk részletekbe menően kitérni az említett címek odaítélésének körülményeire, amelyekről egyébként Agejeva Olga „A császári cím és a birodalom fogalma Oroszországban, a 18. század első negyedében” című tanulmányában részletesen és mélyrehatóan értekezett.¹¹⁸

Az orosz cári címnek a császári címre való eredeztetése komoly történelmi múltra tekintett vissza már akkor is, így a konkrét előkészületek meglehetősen rövid idő alatt lezajlottak. Mint azt tudjuk, a *harmadik Róma elmélete* különösen Konstantinápoly eleste (1453) után meghatározó vezérelve volt az orosz cároknak.¹¹⁹ Az igaz keresztény hit (ortodoxia) egyetlen őrzőjének és védelmezőjének tartották magukat a mindenkori orosz cárok. Talán ezek a beidegződött mély történelmi előzmények tették lehetővé, hogy a Szenátus, amely ajándékozta a címeket, csak az ünnepélyes kihirdetés előtt négy nappal ült össze, 1721. október 18-án. A javaslat már az első napon megszületett, amit a Szinódus és a Szenátus közös ülései és különböző protokolláris cselekmények követtek.¹²⁰ Végül 22-én hangzott el az ünnepélyes hármass felkiáltás, amely szentesítette a törvényt: „Vivat, vivat, vivat Nagy Péter, Haza Atyja, minden oroszok Császára!”¹²¹

Nemzetközi elismertetés

Az orosz állam birodalmi címét (azaz a cár imperatori titulusát) a 18. század közepére sikerült elismertetni minden jelentősebb európai állammal. Ez túlmutatott I. Péter életén, hiszen az 1725. évben bekövetkezett haláláig csak három állam ismerte el császári címét, de ez még csak egy 50 éves folyamat kezdete volt. Olga Agejeva ez a folyamatot nevezi *tituláris*

---

117 „...именемъ всего народа Россійскаго просить, дабы изволили принять, попримеру другихъ отъ нихъ титло: Отца Отечества, Императора Всероссійскаго, Петра Великаго.” 3840.- Октября 22. Акт поднесенія Государю Царю Петру I титула Императора Всероссійскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. In: Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи (ПСЗРИ): Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. II Отд-нія собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. - 48 т.: указ. Т. 6 : 1720–1722.- 1830. 444. <http://elibr.shpl.ru/nodes/184-t-6-1720-1722-1830#page/448/mode/inspect/zoom/4> (letöltve: 2014-10-31)

118 Агеева, Ольга Гениевна: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. In: Мир истории 5. 1999. <http://www.historia.ru/1999/05/ageyeva.htm> (letöltve: 2014-11-01)

119 Szaharov, Andrej: Az orosz történelem új terminológiája. ELTE Ruzsisztikai Intézet, 2000. 19–20.

120 Агеева: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века.

121 „Вивать, вивать, вивать Петръ Великій Отець Отечества, Императоръ Всероссійскій!” 3840.- Октября 22. Акт поднесенія Государю Царю Петру I титула Императора Всероссійскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. In: ПСЗРИ: 1720–1722. 444. <http://elibr.shpl.ru/nodes/184-t-6-1720-1722-1830#page/448/mode/inspect/zoom/4> (letöltve: 2014-10-31)

*küzdelemnek*¹²². A cím elfogadtatása a legkülönbébb módokon történhetett, de leginkább pénzügyi és gazdasági eszközök bevetésével. 1721-ben elsőként Poroszország, majd 1722-ben Hollandia, 1723-ban Svédország, 1732-ben Dánia, 1741-ben az Oszmán Birodalom, 1742-ben Anglia és a Habsburg Monarchia, 1745-ben Franciaország és Spanyolország, míg legutoljára – a jelentősebb európai államok közül – Lengyelország csak 1772-ben ismerte el az orosz állam birodalmi rangját.¹²³

Poroszország gyors reagálását feltehetően a reálpolitika helyes felismerésével magyarázhatjuk (ti. hogy I. Frigyes Vilmos az újonnan szerzett porosz királyi címét a térségben erős keleti szövetséggel megerősítse), addig az imperatori cím Habsburgok részéről való akceptálása több kérdést is felvet. A Habsburgok maguk is császári címet viseltek, de nem „saját államukban”, hanem a Német-római Szent Birodalomban, ahol a császári cím a törekvések ellenére sem örökletes, hanem csak választott cím volt. Közel egy évszázaddal később Napóleon örökletes császári címének alapítása készítette Ferenc császárt, hogy maga is megalapítsa az egyébként történelmi előzménnyel nem rendelkező örökletes ausztriai császári címet. Az orosz császári cím azonban ennél is függetlenebb volt, ugyanis az I. Péter által 1722-ben bevezetett trónöröklésről szóló rendelet lehetővé tette, hogy az orosz császár maga jelölhesse ki utódját.¹²⁴

A Habsburgok általi 1742-es elismerésben feltehetően nagy szerepet játszott az éppen zajló osztrák örökösödési háború, amelyben a rendkívüli módon elszigetelődött Mária Teréziának szüksége volt minden diplomáciai kapcsolatra. Ezzel azonban ismét egy régi ismerős helyzet állt elő. A 18. századtól ismét két császár volt Európában, tehát elméletileg a keresztényeknek ismét volt egy nyugati és egy keleti legfőbb képviselője és védelmezője.

A *cár* kifejezés etimológiailag a germán *kaisar* vagy latin *caesar* szóból eredeztethető, ami császárt jelent, de a nemzetközi diplomáciában inkább a királyi rangnak felelt meg. A nemzetközi diplomáciával kevésbé foglalkozó orosz állam népei azonban – a jobbágyoktól egészen a nemesekig – az Istentől kapott hatalom egyedüli birtokosát tisztelték a cár személyében, tehát minden más uralkodónál feljebbvalónak tartották. Az orosz szenátus lépése, amely az fent említett címeket adományozta I. Péternek, tehát inkább a nyugat felé tett gesztusként értelmezhető, hiszen saját maguk számára nem volt szükséges és nem is volt lehetséges a „rangemelés”. Különösen érdekes a Haza Atyja cím. A Szenátus a *pater*

---

122 „Титулатурная война”. Агеева: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века.

123 Агеева: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века.

124 Ez azt jelentette, hogy még csak rokoni kapcsolatban sem kellett lennie az uralkodói családdal az esetleges trónörökösnek. Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. (1685–1725) 195–199. Ez az öröklési rend I. Pál cár (1796–1801) koronázásának napjáig volt érvényben, aki az alábbiak szerint módosította: „a trónt csak közvetlen öröklés útján és csakis férfiak foglalhatják el.” Massie: Nagy Péter élete és kora. 983.

patrie orosz megfelelőjének szánta, de annál az ortodox orosz világban mégis többet jelentett: szemben a cím korábbi római változatával, itt szakrális jelleggel is bírt, ugyanis azt korábban csak főpapok, de legfőképpen a pátriárka viselhette.¹²⁵ A harmadik Róma elmélete alapján az Orosz Birodalom tehát a Bizánci Császárság jogos örököse, míg az orosz császár nemcsak a bizánci császáré, hanem az orosz pátriárkái is, aki egyébként a Konstantinápolyi Patriarchátus utódjának számító Moszkvai Patriarchátus vezetője volt. Ebből tehát láthatjuk, hogy a nyugati császári hatalommal szemben a keleti (az „új” keleti, tehát az „Orosz Császárság” – szerző) az egyházi hatalomnak a legkisebb mértékben sem volt alávetve. Míg nyugaton az invesztitúra harc a császári hatalom szakrális jelentőségét csökkentette, majd szinte teljesen meg is szüntette, addig keleten a Bizánci Császárság bukásáig az uralkodó a szakrális és minden más hatalom felett, egyfajta „világuralkodóként” állt.¹²⁶ Az orosz cári tisztelet modellje nagyon jól beleillik ebbe a képbe. Az természetesen más kérdés, hogy amikor nyugaton sorra elfogadták az I. Péter által felvett imperatori címet, hogyan viszonyultak a többi címéhez és azok jogi és szakrális jelentéséhez. Ezen kérdés megválaszolása további kutatói munkát igényel.

Befejezés

A nagy északi háború lezárását követően a régió egyértelmű vezető uralkodója a mindenkori orosz cár lett. Azonban többről volt itt szó, mint egy régió feletti uralomról. Az Orosz Birodalom ténylegesen európai nagyhatalommá vált, mégpedig látható módon a Svéd Királyság és még nem annyira érzékelhetően, de később sokkal tragikusabb eredményt hozóan a Rzeczpospolita kárára. A betörés tehát sikeresnek bizonyult, de nem csak rövidtávon. Az elkövetkező másfél évszázadban az orosz seregek több ízben masíroztak át Közép-Európán, de megfordultak nyugaton is. I. Erzsébet – ha rövid időre is, de – elfoglalta Berlint, II. Katalin főszerepet vállalt Lengyelország felosztásában, a Fekete-tengerre való kijutással pedig évszázados cári álmat valósított meg. A századfordulón sikerrel küzdöttek Napóleonnal, majd leverték a magyar szabadságharcot. Még ha időnként nagy veszteségek árán is, de a katonai célkitűzéseik sikereseknek tekinthetőek.

Bár részletesebben jelen dolgozatunkban nem tértünk ki rá, még a marginális utalások is sejtethetik az olvasóval, hogy a péteri reformok egy olyan folyamatot indítottak el, amelyek lehetővé tették, hogy az Orosz Birodalom ne csak hadsereg élén törjön be Európába, hanem a kulturális és gazdasági folyamatok terén is. A nyugati módszerekre és mintákra való áttéréssel (vagy legalábbis annak megkezdésével) olyan szintre emelkedett az orosz állam, amely minden tekintetben képes volt belépni az európai nagyhatalmak közé. Mint azt már írtuk, további kutatások szükségesek a bevezetőben feltett hipotézis eldöntéséhez, de

---

125 Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. (1685–1725) 194–195..

126 <http://lexikon.katolikus.hu/C/Cs%C3%A1sz%C3%A1r.html> (letöltve: 2016-03-17)

jelenleg nem tudunk egyetérteni azzal a véleménnyel, amely szerint „Péter (kizárólag – a szerző) fegyvereinek erejével szerzett helyet Oroszországnak az európai hatalmak körében. Birodalma azért vált az európai (és ezzel a világ-) politikai tényezőjévé, mert hatalmas hadserege volt. A fegyverek ereje kompenzálta a gazdasági és kulturális elmaradottságot.”¹²⁷

A legmegfelelőbb zárszó talán egy kortársának a visszaemlékezése lehet I. Péter cárról: „Ez az uralkodó a többi ország szintjére emelte hazánkat. Megtanított minket arra, hogy felismerjük, emberek vagyunk. Röviden: minden, amit látunk Oroszországban, valamilyen módon tőle ered, és minden, amit a jövőben fognak létrehozni itt, szintén ebből a forrásból fakad majd.”¹²⁸

---

127 Heller: Az Orosz Birodalom története. 291.

128 A visszaemlékező Iván Ivanovics Nyeplužev, egy fiatal tengerésztiszt, akit a cár küldött Konsztantinápolyba orosz nagykövetségként. Massie: Nagy Péter élete és kora. 983–984.

Irodalomjegyzék

Felhasznált források

Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией. <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> (letöltve: 2012-12-11)

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том VI. 1720–1722 гг. <http://www.runivers.ru/lib/book3130/9814/> (letöltve: 2014-07-10)

Felhasznált szakirodalom

Агеева, Ольга Гениевна: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. In: Мир истории 5. 1999. <http://www.historia.ru/1999/05/ageyeva.htm> (letöltve: 2014-11-01)

Бантыш-Каменский, Николай Николаевич: Обзор внешних сношений России (по 1800 год). Часть Четвертая. (Пруссия, Франция и Швеция). Москва, 1902. 215. http://iriran.ru/sites/default/files/Bantish_Obzor_04.pdf (letöltve: 2014-09-17)

Кротов, Павел Александрович: Гангутская баталия 1714 года. СПб, 1996.

Санин, Геннадий Александрович: История внешней политики России. XVIII век. Москва, 1998.

Соловьёв, Сергей Михайлович: Том XIV. Глава 4. Продолжение царствования Петра I Алексеевича In.: История России с древнейших времён. http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html (letöltve: 2013-12-07)

Anyiszimov, Jevgenyij: I. Péter. In: Fekete fehér. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica Kiadó, 2004.

Davies, Norman: Lengyelország története. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Fodor Imre: Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Nap Kiadó, 2001.

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, Egyetemi Tankönyvkiadó, 1997.

Font Márta – Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006.

Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 2009. 4. sz.

Gebei Sándor: A kora-újkori „vasbirodalom”. Svédország, 1617–1721. In: Esmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE BTK, Budapest, 2010.

Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007.

- Gebei Sándor: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In.: Aetas. 2003. 3–4. sz.
- Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztarosztá, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011.
- Gill, Graeme: Oroszország: a két birodalom. In: Birodalmak tündöklése és bukása. Szerk.: Robert Aldrich. Móra Könyvkiadó 2012.
- Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Osiris Kiadó – 2000, Bp., 1996.
- Kan, A. Sz.: A skandináv országok története – Dánia, Norvégia, Svédország. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- Lázár Gyula: Az Orosz Birodalom történelme. Harmadik kötet. Temesvár, 1890.
- Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Romanovok. Pannonica, Budapest, 2002.
- Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Alapítvány, 2001.
- Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Raun, Toivo U.: Észtország története. Csokonai Kiadó. 2001.
- Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.
- Szaharov, Andrej: Az orosz történelem új terminológiája. ELTE Ruszisztikai Intézet, 2000.
- Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Szvák Gyula: I. Péter. In: A tizenkét legnagyobb orosz. Szerk.: Szvák Gyula. Russica Pannonica Kiadó. 2009.
- Szvák Gyula: Viták I. Péter reformjairól az orosz történetírásban. In: Világtörténet, 1999/ ősztél.
- Tarján M. Tamás: 1709. június 27. Poltava. In: Rubiconline http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1709_junius_27_a_poltavai_csata/ (letöltve: 2014-11-04)
- Tarján M. Tamás: 1714. augusztus 7. A ganguti tengeri ütközet. In: Rubiconline. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1714_augusztus_7_a_ganguti_tengeri_utkozet/ (letöltve: 2014-11-02)

PANYI ELVIRA

TRIGGER OF CHANGE: ÖSSZEFÜGGÉSEK AZ 1907-ES BANKPÁNIK ÉS AZ AMERIKAI JEGYBANK MEGALAPÍTÁSA KÖZÖTT

Témavezető:

Dr. Peterecz Zoltán

Bevezetés

Múltban történt eseményekre néha nem könnyű megadni a pontos magyarázatot. Történések, közgazdászok fejtegetik és értelmezik a történelmet, de sokszor csak sejthetik, hogyan történt is igazából. Számtalan korabeli újság, személyes levél, emlékirat és dokumentum maradt ránk, amelyek mind egy történet másik oldalát világítják meg reflektorfényben. Hogy mind az összes részletet felfedjük, ami közrejátszott egy rendszer létrehozásában – ami még ma is működik –, szinte lehetetlen, de valahol mégis szükséges ahhoz, hogy tisztábban lássunk az információ-rengetegben.

G. Edward Griffin álláspontja szerint eleinte logikus lépésnek tűnt a Szövetségi Bankrendszer („Federal Reserve System”) bevezetése az Egyesült Államokban annak érdekében, hogy stabilizálja az ország gazdaságát a 20. században (Griffin 20). Napjainkban is széles körben elfogadott az az álláspont, hogy a rendszer a bankok „járványszerű” csődbe-menése, kifejezetten az 1907-es pánik miatt lett bevezetve; „az országnak végleg elege lett a privát kézben lévő labilis bankok anarchiájából” – ez volt az a kijelentés, ami tette bírta a kormányt, és változást hozott (idézi Griffin 1998: 19).¹ De mi is pontosan a Federal Reserve System? Mi a funkciója? Ez egy olyan intézmény, mely magába foglalja az összes bankot, ezáltal bankok egységét képezi az Egyesült Államokban. 1913-as megalapítása óta elsődleges célja egy stabilabb és rugalmasabb pénzügyi rendszer biztosítása, ami ellehetetleníti jövőbeni pánikok és banki csődök kialakulását.² Ezt a kijelentést olvasva felmerülhet egy lényegre törő kérdés: mi módon volt képes a Federal Reserve System megtartani hatalmát és pozícióját az USA-ban, figyelembe véve azt a tényt, hogy megalakulása óta kudarcot

---

1 Ford.: P. E., ha nincs másképp jelölve, akkor az összes idézet általam fordított.

2 Forrás: Board of Governors of the Federal Reserve System, l. még: 12 U.S. Code § 225a - Maintenance of long run growth of monetary and credit aggregates.

vallott elsődleges céljának teljesítésében? (Griffin 21) Griffin felsorolja, hogy megalapítása óta több banki csőd, mellettük az 1929-es nagy gazdasági világválság, recessziók, „1000%-os infláció”³ rázták meg az ország pénzügyi rendszerét (Griffin 1998: 21). Lenne más ok is a központi bank megalapítására? Tanulmányom célja az 1907-es pánik és a Federal Reserve System létrejötte közti korreláció feltárása a 20. századi Amerikai Egyesült Államokban. Dolgozatomban először az 1907-es pánik lehetséges kiváltó okait tárom fel, majd az USA banki szektorának gazdasági nehézségeit és politikai problémáit vizsgálom a 18–20. századig; végül, figyelembe véve a progresszivismus alapelveit, feltárom, hogyan vezettek be egy centralizált bankrendszert a vezető bankárdinasztiák segítségével.

Először azonban meg kell értenünk bizonyos alapvető kifejezéseket, melyek könnyen összetéveszthetők. Észrevehető ugyanis egy finom különbség a pénzügyi krach („crash”), illetve a bankpánik közt, azonban definíciójuk nem egységes, hiszen közgazdászok és bankárok más-más álláspont szerint értelmezik, hogy mit is jelent pontosan egy összeomlás vagy egy pánik. Robert F. Bruner és Sean D. Carr szerint a krach egy „erős hanyatlás saját tőke árfolyamon” (Bruner és Carr 2007: 199). Egy kevésbé konkrét definíció Charles P. Kindleberger és Robert Z. Aliber szerzőktől: „eszközök ára (»prices of assets«) összeomlása, esetleg egy fontos bank vagy cég csődbe menése” (Kindleberger és Aliber 2005: 94). A leghomályosabb definíciót Frederick Mishkin és Eugene White adják meg, akik úgy magyarázzák, hogy „a tőzsde összeomlását vagy krachját könnyű definiálni. Amikor látod, tudod, hogy az.” (Mishkin és White 2003: 55) A „pánik” szó elég egyértelmű, mivel az „banki betétek félelem vezérelte visszavonása, ami likvidálási válságot válthat ki bankoknál vagy akár az egész pénzügyi rendszernél” (Bruner és Carr 2007: 200). Természetesen a hirtelen visszavonásokra kell, hogy legyen magyarázat, még akkor is, ha csak félelemtől vezéreltek. Meglepően Kindleberger és Aliber másképp látják, mivel ők úgy definiálják a pánikot, hogy az „egy ok nélküli ijedtség [...], ami eszköz piacon fordulhat elő, vagy likvid értékpapírok rohamszerű kiváltása pénzre vagy állampapírokra - abban a hitben, hogy az állam úgyse válik fizetéképtelenné, hiszen mindig tudnak több pénzt nyomtani” (Kindleberger és Aliber 2005: 94). Ahogy a későbbiekben feltárjuk az 1907-es pánik részleteit, láthatjuk majd, hogy nemcsak egy, hanem több kiváltó ok lehetett az esemény mögött, következésképpen Kindleberger és Aliber érvelése helytelen. Egy másik fontos tény ezen jelenségekről Charles Calomiris szerint az, hogy „a hirtelen visszavonások olyan mértékben elárasztják a bankokat és az egész rendszert, hogy az kénytelen a letétek pénzre váltását felfüggeszteni – így a bankok lehúzzák a redőnyt, vagy csak a visszavonási kérelmek egy töredékét teljesítik. Egy másik lehetőség az, hogy adósleveleket (»IOUs«)⁴ adnak ki kéz-

---

3 A dollár vásárlóerejét 90%-kal csökkentette (Griffin 21).

4 Az „I owe you” rövidítése; egy nem hivatalos dokumentum, amelyben a bank elismeri tartozását az ügyfélnek. Forrás: Investopedia.

irat vagy elszámolóházi tanúsítvány formájában” (Bruner és Carr 2007: 200). Figyelembe véve a definíciók sokszínűségét kijelenthetjük, hogy a rendszer komplexitása megnehezíti olyan dolgok determinálását, hogy mi számít helyesnek vagy helytelennek, viszont közelebbről megvizsgálva a különböző nézeteket egy átfogó képet kaphatunk az 1907-es pánik körülményeiről és a Fed létrehozása közti korrelációról.

Az 1907-es pánik kiváltó okai

Egyfelől nagyon részletes és egyéni magyarázatokat találunk egy konkrét eseményhez – gyakran kusza okokkal megspékelve. Másfelől vannak olyan következtetések, amelyek nagy vonalakban mutatnak be egy nagy ideát: egyetlen indok, ami elfedi a bűnöket. Közgazdászok egyik favorizált álláspontja pedig az, hogy egy likviditás hiányát követik a krízisek a pénzügyi rendszerben. Mások szerint egyszerű kapzsiság és megvesztegethetőség a magyarázat mindenre (Bruner és Carr 2007: 2).

Az Amerikai Egyesült Államok már sok pánikot átél az idő múlásával, de senki sem láthatta előre az 1907-es pánik hatását, ami a legrosszabb volt előző társaihoz képest (Carosso 99). Egy ilyen kaliberű esemény után döbbennek rá sokan, hogy valamit tenni kell. Mostanra széles körben elfogadott tény, hogy az 1907-es pánik vezetett a Federal Reserve System létrehozásához. Ezt kijelentve viszont sok kérdés maradt megválaszolatlanul. Először is, hogyan hagyott ennyire mély nyomot a társadalomban, illetve voltak-e előzményei, amelyek utaltak volna a bekövetkező jelenségre? Az 1907-es pánik korábbi láncreakciók eredménye volt, mint például a San Franciscó-i földrengés és a Knickerbocker Trust Company incidense, ám a pánik maga a bankok sebezhetősége és gyengesége miatt alakult ki. Előző pánikok kiváltó okainak és visszatérő elemeinek elemzésével kijelenthetjük, hogy az 1907-es pánik főként a San Franciscó-i katasztrófában és a Knickerbocker Trust Company csődjében gyökerezik.

Történések számtalan lehetőséggel állnak elő, amelyek kiválhatták az előző pánikokat, név szerint azokat, amik 1857 és 1907 köztiek. Bruner és Carr szerint:

Az 1857-es pánik az Ohio Life Insurance & Trust Company csődje miatt alakult ki. A Missouri, Kansas és Texas Railroad tartozása a New York Warehouse & Security vállalatnak; a Keyon, Cox and Company összeomlása és a Jay Cooke Company indította el az 1873-as pánikot. 1884-ben Grant and Ward okozták a pánikot, amelyben Ulysses Grant is befektető volt. 1893-ban a Philadelphia and Reading Railroad; a National Cordage Company; Lake Erie and Western Railroad, illetve azon befektetők váltották ki a pánikot, akik aggódtak az eszközértékeken az ezüstbányászatban (Bruner és Carr 2007: 3–4).

Figyelemre méltó az a mintázat, amely a pánikokból kirajzolódik. Láthatjuk, hogy a legtöbb vállalati csődök hatására alakult ki, de fontos kijelenteni, hogy bukásuk az instabil és gyenge bankok természetére fogható (Griffin 15). Ezt az érvet Douglas Diamond és Philip Dybvig segítségével szeretném alátámasztani, akik a pánikokat „véletlenszerű eseményeknek” tekintik, amelyek egy esetleges likvidálástól való félelem hatására realizálódnak (Diamond és Dybvig 1983: 15). Követve ezt a gondolatmenetet, elmondhatjuk, hogy a bankokat főként a félelem hajtotta előre, ami aztán később veszttüket okozta. A gyakori bankostromok mellett a készpénzkiáramlás („currency drain”) jelentett nagy veszélyt a bankok számára, mivel ezek könnyen vezethettek pánikokhoz (Griffin 15).⁵ Mivel nem tudták tartani ígéreteiket, kénytelenek voltak bezárni (Griffin 14). Ahhoz, hogy megértsük a kettő közti kapcsolatot, John Klein érvelését kell megismernünk. Szerinte a pánikokat azok a bizonyos „készpénzkiáramlások okozták, amik relatív jólét időszakban történtek” (idézi Griffin 1998: 15). Állítása szerint nem a gazdaság hibája a pánik bekövetkezése, hanem a tartalék nélküli készpénzkiáramlásoké. Ez azt jelentette, hogy amikor a pénz iránti igény megnőtt a bankoknál, külső intézménytől kellett kölcsönözni, hogy fedezhessék a hiányzó pénzt. Viszont ha ez az igény túl nagy lett, amit már más sem tudott fedezni, bankostrom keletkezett, amit így maguk a bankok váltottak ki (Griffin 14). Más közgazdászok, név szerint Charles Calomiris és Gary Gorton ezt a jelenséget „aszimmetrikus információknak” is nevezik, mivel a letétbe tevők ilyenkor nem tudják eldönteni, melyik bank biztonságos, és melyik nem. A növekvő visszavonásokat látva viszont elkezdik imitálni társaikat, így egy láncreakció keletkezik (Bruner és Carr 155).

Történések, mint Henry Clews nem csak cég csődöket sorolnak fel mint lehetséges pánikkeltőket, hanem új elemeket is bemutatnak; Clews kilenc okot említ, ami hozzájárulhatott az 1907-es pánik kialakulásához:

1. A legmagasabb pénzügyi körök tókemanipulációja [...];
2. nemzeti tőke majdnem teljes beáramlása ingatlanba vagy más fixált formákban [...];
3. a Knickerbocker Trust Co. meggondolatlan kölcsönadásai, melyek felfüggesztéshez vezettek;
4. 800.000.000 dollárnyi kötvény kiadása;
5. a kaliforniai földrengés 350.000.000 dollárnyi veszteséggel; életbiztosítók ellen indított kivizsgálások;
7. a Metropolitan Street Railroad kivizsgálása;
8. Landis bíró abszurd 29.400.000 dollár bírsága egy 1.000.000 dollár alaptőkéjű részvénytársaság ellen;
9. az Interstate Commerce Commission vizsgálata a Chicago & Alton egyezményről, ill. azok eredményeiről (idézi Bruner és Carr 2007: 2).

---

⁵ A bankostromokat a túlzott banki hitelek folyósítása eredményezte, amit nem tudtak aztán már kincstárból fedezni (Griffin 13).

Láthatjuk, hogy új elemként jelenik meg a San Franciscó-i földrengés. 1906-ban, egy évvel a pánik bekövetkezése előtt történt a katasztrófa, amely lángokba borította a várost (Bruner és Carr 13). Itt felmerülhet az a bizonyos kérdés, hogy mégis mi köze lehet egy természeti katasztrófának a tőzsdéhez. Lenne köztük kapcsolat? Az igaz, hogy New York városa volt az ország keleti régiójának pénzügyi központja, de a nyugati partvidéken bizony San Francisco uralkodott mint a bankszféra centruma (Bruner és Carr 13). A sokk és pénzesztelenység megrázta az egész ország pénzügyi rendszerét. Az eseményekről szóló hírek azonnali hanyatlást okoztak a részvényárfolyamon, és az emberek elkezdtek eladni részvényeiket (Bruner és Carr 14).

E szerencsétlenség mellett egy másik eseményt is ki kell emelnünk, és ez a Knickerbocker Trust Company incidense, ami összeköthető a Heinze–Morse-cselszövésessel (Samuelson 272). Először is fontos kiemelni, hogy az olyan pénzügyi cégek, mint a Knickerbocker Trust Company, nem voltak túlzott ellenőrzés alatt, viszont sokban hasonlítottak az állami és nemzeti bankokra. 1907-re az ország egyik legnagyobb és legsikeresebb cégévé nőtte ki magát a Knickerbocker (Bruner és Carr 67–68). Elnökükkel, Charles T. Barneyval és közel 18.000 letétbe helyezővel stabilnak tűnt a cég. Egy külső szemlélő számára elég nehéznek tűnhetett egy ilyen vállalat térdre kényszerítése, de tudjuk, hogy az előző pánikokat is elsősorban a pénzügyi cégek csődje okozta, így nem meglepő, hogy 1907. október 17-én „megszállták” a társaságot. És az ok? Állítólagos pletykák szerint Knickerbocker belekeveredett a Heinze–Morse-cselszövésbe (Bruner és Carr xvii). Fritz A. Heinze Charles W. Morse-nak köszönhetően lépett a Wall Street színterére, aki akkor is egy hírhedt bankárnak számított New Yorkban (Bruner és Carr 39). Olyan bankok fölött szerzett irányítást a „jégkirály”-ként is emlegetett bankár, mint az Észak Amerikai Nemzeti Bank vagy az Új Amsterdami Nemzeti Bank, és emellett rengeteg részvénnel rendelkezett a Mercantile Nationalnál (Bruner és Carr 39). „A bank egyenlő a hitellel és a hitel hatalom” felszólalásából tisztán látszik, hogy hatalmát csakis több bank kontrolálásával tudta elérni (idézi Bruner és Carr 2007: 40). A Montana Ore Purchasing Company megalapítása után Heinze nagy jövőt látott a bankszférában, és örömmel várt a Morse-szal való együttműködésre, aki nagy hírnévhez juthatta volna. Bruner és Carr szavaival élve:

Az Otto C. Heinze & Companyt használva elsődleges hajtóerőként a Wall Streeten, a Heinze testvérek egy spekulatív tőke érdekszövetséget kötöttek Charles W. Morse-szal, és így a United Copper Companyból 30.000 részvényt váltottak át hasonló értékű részvényekre Morse Knickerbocker Ice cégének. 1907 nyara és ősze elején viszont a pénzügyi értékek és a tőke árfolyama erősen csökkent. A testvérek aggódtak a United Copperben lerakott vagyonuk miatt, mivel azok tőkét gyakran használták számos bank helyzetének biztosítására. Hogy támogassák a United Copper Companynál lévő részvényeik árát, a Heinze testvérek elkezdtek felvásárolni a cég tőkét 20 Wall Street-i ügynökházzal együtt, ezzel veszélyes játszmába kezdve (Bruner és Carr 207: 41).

A rendszer instabilitása miatt csak idő kérdése volt, hogy mikor omlik össze a vállalat. Ahogy Bruner és Carr fogalmaz: „A krízistől való látványos elhatárolódás akkor következett be, amikor a letétbe helyezők visszavonták alapjaikat minden Morse és Heinze által irányított intézményből és áthelyezték más New York-i bankokba, ezáltal mérsékelve egy tömeges bankostrom lehetőségét” (Bruner és Carr 2007: 69). A betétesek nem tudták elviselni Knickerbocker állítólagos összeköttetését Heinze–Morse-szal, így elkezdtek visszakövetelni alapjaikat (Bruner és Carr xvii). Másnap Charles Barney bejelentette lemondását, azt állítva, hogy: „azért adtam be lemondásomat, hogy szabad kezet adjak munkatársaimnak a vállalat menedzselését illetően” (idézi Bruner és Carr xvii). Azonban amikor megkérdezték a cég helyzetéről és jelenlegi problémáiról, azt nyilatkozta, hogy „sosem volt erősebb pozícióban” (Bruner és Carr xvii). Október 22.-én egy nagy tömeg gyűlt össze a Knickerbocker épülete előtt, követelve vissza betéteiket (Bruner és Carr 77). Akkora már teljes erővel folyt a pánik. Meglepően, J. P. Morgannek – aki talán a Wall Street egyik legbefolyásosabb személye volt akkoriban – nem állt szándékában segíteni a Knickerbocker Trust Company-nak (Bruner és Carr 75). Bruner és Carr így véleményezi ezt: „A pontos okot, amiért Morgan nem avatkozott közbe nem lehet tudni. Spekulációk szerint a nemzeti bankrendszer érdekei, amihez Morgan is igazodott, arra irányultak, hogy a cégeket aláássák, mivel potenciális veszélyt jelentettek a pénzügyi innovációnak” (Bruner és Carr 75). Egy következő sokk a pánik után egy hónappal következett be, amikor ugyanis Charles Barney, a Knickerbocker elnöke állítólagos öngyilkosságot követett el (Bruner és Carr xviii). Sokakat összezavart halála, hiszen a pánik már kezdett lecsendesedni, és több jel is egy pozitív végkimenetelre utalt a cégre nézve. A hírek szerint Barney nem állt a csőd szélén, mivel pont a halála előtt sikerült aláírnia egy egyezményt, ami rendezte volna karrierjét (Bruner és Carr xviii). Szükséges információk hiányában nem tudjuk halálának okait feltárni, hiszen ez már egy következő kutatás témája lehetne. Kísérteties távozása viszont még jobban megbonyolítja a rejtélyt, ami maga az 1907-es pánik. Ismerve a korábbi pánikok ismétlődő motívumait viszont összegezhethetjük, hogy az 1907-es pánik fő kiváltó okainak a kaliforniai katasztrófa és a Knickerbocker Trust Company csődje tekinthetők.

Figyelembe véve a pánik okait és J. P. Morgan befolyását, szemügyre vehetjük a pánik kihatását, ami később Nelson Aldrich nyomozásához vezetett. Hallva a Knickerbocker-esetet, a tömegek országos szinten lepték el a bankokat pénzüket visszakövetelve (Bruner és Carr xvii). Továbbá egyes bankok felfüggesztették a letétek visszavonásának lehetőségét, ami még nagyobb hisztériát keltett. Oliver M. W. Sprague adatai szerint a pánik alatt „350 millió dollár értékű betéteket vontak vissza az amerikai pénzügyi rendszerből” (Sprague 1908: 367). Érdekes módon a 6.412 nemzeti bank közül csak hat mondott csődöt, ami kevesebb, mint a korábbi nemzeti bankok korszakában („National Banking Era”) (Calomiris és Grodon 150). Ennek az lehet a magyarázata, hogy ez alatt az időszak alatt (1863–1913) állami bankok nem bocsáthattak ki bankjegyeket, csakis a nemzeti bankok voltak képe-

sek erre, mivel a kormány irányítása alatt álltak (Rothbard 122). Sprague állítása szerint: „A bankok helyzete messze állt a reménytelenőtől, mégis ráléptek a felfüggesztés végzetes és méltatlan útjára, fizetve a betéteseket saját döntésük szerint” (Sprague 1908: 365). Mégis a pánik látható nyomokat hagyott maga után szinte mindenhol, ahogy Bruner és Carr is sorolja:

1907 krachja és pánikja nagy vihart kavart nemcsak a tőzsdepiacokon és kormányokon, hanem az Egyesült Államok polgárai életében és az egész világon. A tőzsdeáru 21%-kal csökkent, ezzel eltörölve az addigi 1904-07-es növekedést. Az ipari termelés nagyobbab zuhant, mint bármelyik addigi pánik alatt. [...] Ez a pánik lett a második legrosszabb erejű a többi bankcsődhöz képest. A vasutak bruttó keresete december óta 6%-kal, a termelés 1907 májusától egészen 1908 júniusáig 11%-kal, a nagykereskedői árak 5%-kal, az import 26%-kal csökkentek. A munkanélküliségi arány 2,8%-ról 8%-ra emelkedett, ezzel egy drámai növekedést jelezve rövid idő alatt. A migránsok száma 1907-től 1,2 millió főről 750,000 főre csökkent egészen 1909-ig; majd csak 1910-ben éri el újra az egy millió főt (Bruner és Carr 2007: 141–142).

Az egész káoszt és csődöt egy bizonyos férfi vezette ravaszán, aki még ma is vitatott személy, hiszen a legtöbb történész különböző véleményen van róla. Kutatásaim alapján elmondhatom, hogy J. P. Morgan egyfelől egy apafiguraként jelenik meg, aki sikeresen meglovagolta a pánikot véget nem érő hatalmával, másfelől egy pénzéhes, fukar emberként tekintenek rá, aki saját és a bankkartell javára irányította a pánikot. Charles Barney halálával Bruner és Carr szavaival élve „a nemzet elveszítette önbizalmát. Csakis egy bátor vezéregyéniség hozhatná vissza azt”, ezzel egyértelműen J. P. Morgan fontos szerepére utalnak (Bruner és Carr 2007: 156). Emellé hozzátesszük:

Az információaszimmetria nagy szerepet játszott az 1907-es pánik idején. Egy századdal később szemlélve megdöbbenőnek tűnhet, mennyire keveset tudott egy átlagember vagy akár J. P. Morgan a pénzügyi intézetek helyzetéről. Az aszimmetria megoldására Morgan privát engedélyeztette a különböző intézmények és adósok eszköz-felülvizsgálatát. Viszont tudnia kellett azt is, hogy a nagyobb mértékű aszimmetria nem közte és a létesítmények közt volt, hanem a nyilvánosság és a bankok közt – így a sajtót és a szónokokat használta fel arra, hogy formálja a nyilvánosság pénzügyi rendszer biztonságáról kialakított meglátásait (Bruner és Carr 2007: 156).

Felfedni valódi személyiségét és tettei mögött meghúzódó indítékait csakis további kutatás segítségével lehetne, ám így is szembetűnő ereje és tudása, amellyel a pánikot irányította. 1908 elején a bankok végül eltörölték a felfüggesztést, majd „1909 végére a tőzsde és ipari termelés visszaállt a pánik előtti szintre”, 1912-ig azonban még stagnált (Bruner és Carr 143). A pánik kihatásának felmérése után a kormány nyomozásba kezdett, ami később az „Aldrich-Vreeland Act” törvényhez vezetett (Bruner és Carr 143). Bruner és

Carr feltevése szerint ez az intézkedés volt a válasz a pánik keltette félelmekre. Ismerve a végkimenetelt, ami a Szövetségi Bankrendszer kiépítése 1913-ban, felmerül egy pár kérdés a nyomozás valódi okát illetően. Ugyanis Jacob Schiff, a Kuhn, Loeb és Co. elnöke még 1907 elején a New York-i Kereskedelmi Kamara előtt tartott beszédében figyelmeztette a hallgatóságot: „Hacsak nincs az országnak egy központi bankja ami megfelelően kontrolálja a hitel forrásokat, ez az ország a valaha átélt legrosszabb pénzügyi pánikján fog keresztül menni” (Prins 2014: 20). Schiff nyilván sejtette a pánik bekövetkeztét, és „slippery slope”⁶ használatával próbálta elérni céljait, ami egy központi bank létrehozását jelentette. Schiffen kívül Paul Warburg volt az, aki egy centrális bank tervét írta meg még 1907 előtt, ám ötletét még egy pár évig elvetették (Wicker ix–x). Ezek a tények azt indikálják számunkra, hogy egy központi bank kialakítása már az 1907-es pánik előtt determinálva lett. A rendszer instabilitása és a bankok gyengesége miatt érthető, hogy több bankár is egy új rendszer bevezetését szorgalmazta. Ahogy Milton Friedman és Ana Schwartz is kiemelik:

Történelmünk banki kríziseiről szóló részletes történetek mind azt mutatják, mennyire számít egy vagy több személy kiemelkedő jelenléte, aki magára vállalja a felelősséget és az irányítást. A pénzügyi rendszer hibája volt az, hogy ennyire érzékeny volt krízisek kialakulására, amit csak ilyen vezető egyéniséggel lehetett megoldani... Ennek hiányában a határozatlanságra és szétszórásra utaló tendenciák teljes körűek voltak. Továbbá, az idő haladtával erejük felhalmozódott. A tettek hiánya csak növelte a kudarcok lehetőségét (Friedman és Schwartz 2008: 418).

Összegezve, az 1907-es pánik olyan láncreakciók következménye volt, mint a San Franciscó-i földrengés és a Knickerbocker Trust Company vállalat kudarca, amit Griffin is helyesen feltételezett (Griffin 15). Az ország pénzügyi rendszerének instabilitása pedig a bankokra vezethető vissza, mivel ők maguk váltották ki legtöbbször a bankostromokat.

Kudarcot vallott banki rendszerek az Egyesült Államokban

Egy centrális bank létrehozása nem új keletű dolog volt az Egyesült Államokban. Griffin állítása szerint a bankárok már kezdettől fogva egy központosított bank megvalósítására törekedtek, ezzel az európai hagyományt akarták követni (Griffin 17).⁷ Természetesen észrevették, hogy tervüket nem lesz egyszerű megvalósítani, mivel sokan az ötlet ellen voltak már akkor is. Ez volt a kezdete egy nagyon hosszú küzdelemnek két polarizált csoport között: azok között, akik mellette, illetve ellene voltak a tervnek. Griffin úgy gondolja, hogy a többszörös kudarc után a bankárok stratégiát kellett, hogy változtassanak, így az 1907-es pánik idején jó ötletnek tűnt újból meggyőzni a kormányt és a népet, hogy

---

6 Jelentése: „csúszós lejtő”.

7 Megj.: ezalatt Griffin elsősorban a Bank of Englandet érti.

egy stabil gazdaság felépítéséhez szükséges egy központi bank megalapítása (Griffin 16). Elmus Wicker történész kijelenti, hogy a centrális bank ötletét Nelson Aldrich először felresöpörte, mert túl „korainak” találta (Wicker x).⁸ Érdekes módon, egy európai körutat követően, 1908-ban hirtelen megváltoztatta véleményét és kijelentette, hogy az egyetlen megoldás a bankpánikok megszüntetésére egy központosított bank beiktatása lenne (Wicker x). Tudván, hogy korábbi bankrendszerek, mint a „First National Bank” és a „Second National Bank” nem arattak nagy sikert, a bankárok elővigyázatosságból egy titkos találkozót követően a Jekyll-szigeten írták meg a „Federal Reserve Act” törvényt, amelyet „Aldrich terv”-ként mutattak be később.

Korábbi bankrendszerek, mint az Észak Amerika Bank („Bank of North America”), Egyesült Államok Első Bankja („First Bank of the United States”) és az Egyesült Államok Második Bankja („Second Bank of the United States”) sikertelensége arra a vitára vezethető vissza, amely azok közt volt, akik a bankárok mellé álltak, illetve azok közt, akik ellene voltak, ezáltal egy örökös vitát indítva el. Robert Morris volt az első, aki az 1781-es Kongresszuson bemutatta azt a bizonyos törvényjavaslatot, amely később az amerikai történelem első központi bankjává nőtte ki magát (Rothbard 62). Murray N. Rothbard magyarázata szerint:

Észak Amerika Bankja 1782-ben kapta meg szövetségi mandátumát. Kiváltságos pozíciójából kifolyólag a kormány minden vám, illetve adó esetén elfogadhatóvá nyilvánította bankjegyeit. Ezen felül más bank nem működhetett az országban. A monopóliumi engedélyért cserébe a bank nagylelkűen a szövetségi kormánynak kölcsönözte újonnan létrehozott pénzét, hogy az rendezhesse államadósságát. A bank lett a kongresszusi alap letéteményese. Az első központi bank gyorsan kölcsönözött 1,2 millió dollárt a Kongresszusnak (Rothbard 2002: 62–63).

Morrisszal az élén, az Angol Bank („Bank of England”) mintájára tervezték (Rothbard 63). Griffin szerint: „Morris volt a vezetője annak a politikai és kereskedelmi csoportnak, akiknek céljuk az volt, hogy az új nemzet Anglia merkantilizmusát kövesse. Magas adókkal akarták támogatni az erős, központosított kormányt, megemelkedett vámokkal elősegíteni a hazai ipart, hadsereget és a haditengerészetet, emellett fel akarták fedezni a gyarmati előőrsoket, amik új országok és piacok felé való terjeszkedést hozták volna magukkal” (Griffin 325). A bankoknak jogukban állt „papír ígervényeket kibocsátani tényleges letéteket meghaladóan, de mivel az aranyat és ezüstöt valutában kellett tartaniuk, voltak bizonyos határok, amik megszabták ezt a procedúrát” (Griffin 1998: 325). Griffin egyet ért abban, hogy az Észak Amerikai Bankrendszernek voltak korlátai, de lényegében egy centrális intézményként működött: „A bank lett a hivatalos letéteményese az összes szövetségi alapnak

---

8 Nelson Aldrich vezette az 1907-es pánik utáni nyomozást (Wicker x).

és szinte azonnal 1,2 millió dollárt kölcsönzött a kormánynak, aminek nagy része a semmiből lett létrehozva a cél érdekében. Tehát, a megkötéseket leszámítva, amik a bankra hárultak és annak ellenére, hogy a bank egy privát intézmény volt, mégis egy központi létesítményként funkcionált és annak is számított” (Griffin 1998: 326) A Bank of North America viszont nem tudta végső célját beteljesíteni, ami a nemzet pénzkibocsátását jelentette volna. Emellett Morris nem volt a legbecsületesebb ember a banki ügyek kezelésében. Ahogy Griffin is kiemeli:

A Bank of North America már a kezdetektől fogva tisztességtelen volt. Mandátuma megkövetelte, hogy a privát befektetők 400.000 dollárt fizessenek be előfizetés gyanánt. Amikor Morris képtelen volt ezt az összeget kifizetni, politikai hatalmát használva elvette az USA Franciaországtól kölcsönkapott aranyát, és betette a bankba. Ezt később részleges tartalék alapként („fractional-reserve base”) használva egyszerűen megteremtette a szükséges pénzt, és magának, illetve társainak kölcsönözte. Így működik a hatalom titkos tudománya (Griffin 1998: 326).

Az incidens után Morris politikai hatalma megbukott (Rothbard 63). Egy évvel később, 1783-ban már csakis kereskedelmi bankként működött a Bank of North America, ezzel megszüntetve a centrális banki funkcióját (Rothbard 63). Egy másik vitapont az volt, hogy bár a Kongresszus nem bocsáthatott ki pénzt a nemzetnek, fel volt hatalmazva arra, hogy kölcsönözzön (Griffin 327). Griffin rávilágít arra, hogy: „Amikor egy bankár pénzt bocsát ki a semmiből, majd azt állítja, hogy kölcsönadja, igazából teremti” (Griffin 1998: 327). A cél az volt, hogy egy olyan centrális bankot hozzanak létre, amely pénzt bocsát ki, majd annak nagy részét kölcsönadja a kormánynak; később elérve azt, hogy úgy fogadják el, mint a „nyilvánosság pénze”. Így aztán nem a Kongresszus adná ki a hitel számlákat, hanem a bank (Griffin 328).

Továbbhaladva az Egyesült Államok Első Bankjának megalakulásához: a harc a két fél közt tovább folytatódott. Az egyik oldalon Alexander Hamilton állt, aki a Föderalisták ideológiáját képviselte, a másik oldalon Thomas Jefferson helyezkedett el, aki az Anti-föderalistákhoz⁹ tartozott. Jefferson a bankárok ellen érvelt, mondván, hogy a hatalmat a „tagállamoknak és az embereknek” kéne megőrizni (Griffin 1998: 329). Úgy gondolta, hogy ekkora hatalmat adni az Alkotmánynak „nem bölcs dolog, hiszen megengedni, hogy a bankok hozzák létre az ország valutáját, csakis a nemzet vesztéhez vezethet” (idézi Griffin 1998: 329). A Jefferson-pártiak azzal is érveltek, hogy a szövetségi kormánynak nem áll jogában, hogy bankokat hozzon létre (Rothbard 70). A másik oldal természetesen nem fogadta el Jefferson véleményét. Rothbard azt is kiemeli, hogy „Hamilton ellenben fenntartotta azt a látszatot, hogy az Alkotmány »magában foglalja« a hatalmat homályos nemzeti

---

9 Később Republikánus Párt.

célok eléréséhez, így segíti a szövetségi hatalom korlátlan kiterjesztését” (Rothbard 2002: 70). Jó ötletnek találta, ha „ésszerű határokon belül” működik; és annak érdekében, hogy a „növekvő kereskedelemmel lépést tudjunk tartani”, több pénzforgalomra lett volna szükség (Griffin 1998: 329). Ezt viszont szerinte csak a bankok tudták volna elérni (Griffin 329). Ahogy Rothbard is magyarázza:

Hamilton szerint az állítólagos fémpénzhiányt értékpapírok összevonásával lehetne megoldani, amit az új bank bocsátana ki. Ezáltal tud a bank befektetni a feltételezett szövetségi adósságba és a gyártók segélyezésébe. A bankjegyeket legálisan be lehetett volna váltani fémpénzre igény szerint, emellett a szövetségi kormány adó formájában fogadta volna el a papírokat, ezáltal egy kvázi-törvényes fizetőeszköz státusszal felruházva azt. Továbbá a bank olyan presztízsből részesülne a kormány által, mint a közpénzek letéteményese (Rothbard 2002: 68).

A vita tovább folytatódott, Jefferson és Hamilton saját igazukért harcoltak. Míg Jefferson azt vallotta, hogy: „A privatizált központi bank lakossági pénz kibocsátása nagyobb veszélyt jelent az emberek szabadságára, mint egy állandó hadsereg. Nem engedhetjük, hogy vezetőink véget nem érő adóssággal árásszanak el minket”, addig Hamilton úgy fogalmazott, hogy: „Egy társadalom sikeres működése érdekében egyesíteni kell a gazdag emberek kamatát és hitelét az államéval. Egy nem túl magas államadósság lesz számunkra a nemzeti áldás” (idézi Griffin 1998: 329). Tervei szerint az intézmény „magánkéz alatt lenne, és a részvények egy ötödét a kormány birtokolná” (Rothbard 2002: 68). Sok vita után 1791-ben húsz évre kapott mandátumot az Egyesült Államok Első Bankja. Thomas Willinggel az élen több millió dollárnyi bankjegy kibocsátásába kezdett a bank. Ismételten a Bank of England mintájára szabták, így tulajdonképpen az Észak Amerika Bank másolata volt (Rothbard 68–69). Habár tizennyolc bankot hozott létre a rendszer a korábbi négy helyett, húsz évvel később mégsem hosszabbították meg mandátumát (Rothbard 70). Ahogy Griffin is kifejti:

A bank azonnal elkezdte feladatát ellátni és pénzt kibocsátani a kormány számára. Ez a pénzmennyiség és a növekvő árak hatalmas inflációjához vezetett. Az első öt évben az emberek félretett pénzének 42%-a lett elkobozva az infláció által. Ugyanez a jelenség gyötörte a kolóniákat két évtizeddel korábban, viszont most nem a nyomtatás miatt, hanem a központi bank által létrehozott részleges tartalékon lévő bankjegyek miatt. Ahogy közeledett a mandátum megújításának időpontja, a két ellentétes szándékú csoport politikai szövetségest alkotott a bank ellen: a Jefferson-pártiak biztonságos pénzt akartak, míg a másik párt korlátlan engedélyt ahhoz, hogy lophasson. 1811. január 24-én egy-egy szavazat híján a Szenátus és a Képviselőház megghiúsította a mandátumot (Griffin 1998: 340).

Griffin véleményét értelmezve láthatjuk, hogy amíg nem jut a két párt konszenzusra, addig egy központi bankrendszer sem lesz sikeres és fenntartható.

A következő bankrendszerre tett kísérlet az Egyesült Államok Második Bankját jelentette 1816-ban (Rothbard 41). Előzőleg az 1812-es háború nagy hatással volt a pénzügyre (Rothbard 73). Rothbard kiemeli: „A bankok nagymértékű expanzióját¹⁰ legfőképp a háború finanszírozása váltotta ki. Az Új-Angliai bankok konzervatívabbak voltak más régiókhöz képest, emellett erősen ellenezték az Angliával való háborúzását így ezen a területen kevés volt az államadósság” (Rothbard 2002: 73). Rothbard két új útvonalat is bevezetett, amelyek lehetséges megoldások lehetnek volna a gazdaság stabilitásának helyreállítása érdekében:

Az egyik a „kemény-pénz” útja lehetett volna, amit a régi republikánusok és a föderalisták is támogattak. A szövetségi és tagállami kormányok ridegen kényszerítették volna a könnyelmű bankokat, hogy rögtön fémpénzre váltsanak át, és ha a legtöbb Új-Anglián kívüli bank ezt nem tudta volna teljesíteni, akkor erőszakkal likvidálták volna őket. Ily módon a leértékelt inflációs bankjegyek és betétek tömegét könnyedén likvidálták volna, és a készletekből kiáramolt pénz pedig szabad forgalomba került volna. Ez lett volna az inflációs korszak vége. Helyette 1816-ban mégis a régi föderalista utat választotta a demokrata-republikánus létesítmény: egy új központi bankot, az Egyesült Államok Második Bankját alapította meg (Rothbard 2002: 83).

Most már James Madison és Andrew Jackson álltak a két ellentétes párt élén. Madison végül aláírta a bank mandátumát, ami nem meglepően megint a Bank of England kópiája volt (Rothbard 84). Később, amikor Andrew Jackson került hatalomra 1828-ban, kijelentette, hogy a rendszer a „korrupció hajtóműve” és nem volt hajlandó megújítani az engedélyt (Rothbard 2002: 92). Ahogy láthatjuk, egy bizonyos minta ismétlődik újra és újra: hosszas viták után a kormány végre beleegyezik egy centrális bank létrehozásába, ám azt később több oknál fogva eltörli. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy akkor miért nem változtattak a központi bankrendszer alapvető működésén, vagy vezettek be egy teljesen új rendszert? Ennyi sikertelen próbálkozás után logikusnak tűnt, hogy új stratégiához kell folyamodni egy működőképes, fenntartható pénzügyi rendszer kialakítása érdekében. Végül három központi bankrendszert követően 1837–62-ig bevezették a „szabad bankok korszakát” („Free Banking Era”) (Rothbard 115). Ekkor csakis tagállami engedéllyel rendelkező bankok működhetek, akik arany és ezüst érmék ellenében bankjegyeket nyomtattak, anélkül, hogy külön engedélyt kaptak volna a tagállam parlamentjétől (Rothbard 115). Ezen bankok majdnem fele tönkre ment, egy harmada pedig csődbe ment, mert nem tudták jegyüket visszavál-

---

10 A bankok, bankjegyek és betétek számának növekedése (Rothbard 73).

tani (Rothbard 118). Összegezve, az ok, amiért nem voltak sikeresek az olyan korábbi bankrendszerek, mint az Észak Amerika Bankja, az Első Nemzeti Bank és a Második Nemzeti Bank, a véget nem érő harc azok közt, akik a rendszer felépítése mellett és ellen voltak.

Ismerve a korábbi kudarcokat, a bankárok egy csoportja a Jekyll-szigeten tartott egy titkos találkozót, ahol végre megegyezhettek a Federal Reserve működését illetően. Fontos megemlíteni, hogy a kormány még mindig tartott attól az ötlettől, hogy központi bankot létesítsen (Griffin 438). Nelson Aldrich szenátornak ráadásul személyes kötelei is voltak a bankkattellal (Bruner és Carr 145). Bruner és Carr szerint így nem meglepő, hogy később ő maga kérvényezte egy centrális bank bevezetését, hogy olyan kaliberű események, mint az 1907-es pánik soha többé ne fordulhasson elő (Bruner és Carr 145). 1910-ben tartották a találkozót a szigeten, ahová az állítólagos kacsavadászatra érkezők külön jelentek meg, és csak a keresztnevüket használták (Griffin 8). Jóval később, 1930-ban Warburg lejegyezte a találkozót és annak célját, ám a résztvevő személyek nevét vagy a helyszínt nem említette: „A konferencia eredménye teljesen bizalmas volt. A tény, hogy egyáltalán megtörtént a találkozó nem volt szabad, hogy a nyilvánosság elé kerüljön” (Warburg 89). Griffin öt lehetséges célt sorol fel, ami miatt megszervezhették a találkozót Jekyll-szigeten:

1. Hogyan állítsák meg a kicsi rivális bankok befolyását úgy, hogy kezükben maradjon a nemzet pénzügyi forrásainak irányítása?
2. Mi módon tehetik a pénzmennyiséget rugalmasabbá, hogy visszafordítsák a privát tőke képződését és hogyan tudnák megkaparintani a hitelpiacot?
3. Hogyan képesek kihúzni az összes nemzet bankjának csekély tartalékait, hogy egy nagy tartalékba helyezve esetleg egy páran meg tudják védeni magukat a készpénzkiáramlások és a bankostromok ellen?
4. Hogyan tudják a banktulajdonosok áthárítani az elkerülhetetlen veszteséget az adófizetőkre?
5. Milyen módszerrel kéne meggyőzni a Kongresszust, hogy ez a cselszövés a nép megvédésére szolgál? (Griffin 1998: 437–438)

Nagyon lényeges észben tartanunk, hogy a Federal Reserve Actet nem törvényhozók, hanem bankárok tervezték meg. A találkozót követően Aldrich szenátornak volt feladata, hogy elfogadtassa a Kongresszussal a törvényjavaslatot. A kormányt és a nyilvánosságot meg kellett győzni arról, hogy e rendszer bevezetése az ő védelmüket szolgálja, így a Jekyll-szigeti stratégia a következő pontokat vették figyelembe:

1. Ne nevezd se kartellnek, se központi banknak!
2. Tűnjön úgy, mintha egy kormányhivatal lenne!

3. Hozz létre regionális ágazatokat, hogy decentralizálnak tűnjön, ne pedig „Wall Street centralizálnak”!
4. Kezd egy konzervatív struktúrával, sok biztonságos banki alapelvet beiktatva, amit későbbi intézkedésekkor könnyen meg lehet változtatni, vagy eltörölni!
5. Használd az emberek által érzett haragot, amit a közelmúltban történt pánikok és bankcsődök váltottak ki, ezzel népszerűsítve a pénzügyi reform igényét!
6. Kínáld fel a Jekyll-szigeti tervet, mintha egy megoldás lenne az igényekre!
7. Alkalmazz egyetemi professzorokat, hogy látszólagos akadémiai bejegyzést kapjon a terv!
8. Szólalj fel a terv ellen, meggyőzve a nyilvánosságot arról, hogy a Wall Street-i bankárok ellene vannak a törvényjavaslatnak! (Griffin 1998: 438)

Ennél a pontnál úgy tűnhet, hogy Griffin kissé túlozva csakis rossz színben akarja feltüntetni a bankárokat, és negatív sztereotípiákból levont következtetésekkel él, viszont ő egyike azon keveseknek, akiknek lehetőségük volt a Jekyll-szigeten történekről részletes információhoz jutni.

Összefoglalva, az ok, amiért titkos találkozót kellett tartani Jekyll-szigeten az volt, hogy korábbi bankrendszerek, mint az Észak Amerika Bankja, az Első Nemzeti Bank, a Második Nemzeti Bank mind csődöt mondtak, így a bankkartell elővigyázatosságból kérte fel Nelson Aldrich szenátort, hogy mutassa be az Aldrich-tervet, melynek működését együtt dolgozták ki, ezáltal később létrehozva a Federal Reserve Actet.

A Szövetségi Bank megalapítása a progresszizmus szemszögéből

A Federal Reserve System megvalósításának utolsó lépése az volt, hogy a bankárok elfogadják a törvényt a Kongresszussal. Akkortájt (1912) a progresszizmus ideológiája csúcspontjához ért (Bruner és Carr 149). Rothbard szerint: „Az 1913. december 23-án aláírt Federal Reserve Act az 1900 körül kezdetét vevő progresszív hullám jogszabályozásához tartozott, amit a kormány helyi, tagállami és szövetségi szinten hajtott végre. A progresszizmus egy kétpárti mozgalom volt, mely a 20. század első két évtizede alatt alakította át az amerikai laissez-faire gazdaságot és társadalmat egy centralizált állami irányítással működő országgá” (Rothbard 2002: 183). A progresszív mozgalom nagy szerepet játszott a Fed létrehozásában, mivel az akkori elnök, Woodrow Wilson írta alá a törvényt hosszas vita után, mely a demokraták és a Wall Streeten üzletelő bankárok közt alakult ki.

A Szövetségi Bankrendszer beiktatásának végső lépése 1911-ben, a Nemzeti Kereskedelmi Bizottság („National Board of Trade”) ülésén kezdődött C. Stuart Patterson elnökkel az élen (Rothbard 254). Érdemes megjegyezni, hogy a New York-i Kereskedelmi Kamara

(„New York Chamber of Commerce”), a New York-i Kereskedők Szövetsége („Merchants’ Association of New York”) és a „New York Produce Exchange” már több évvel az Aldrich-terv bemutatása előtt favorizálták a központi bank megalapítását (Rothbard 254). A konferencia végén mindannyian elfogadták az ötletet, és egy „reformszövetséget” alakítottak ki (Rothbard 254). Ahogy Rothbard részletezi:

A hét személyből álló bizottság ravaszul eldöntötte, hogy New York helyett Chicagóban hoz létre egy nemzeti polgári szövetséget a Sound Banking System megalapítására. Az ötlet az volt, hogy megszerzik egy helyi szintű hátszági termelés hamis patináját, és meggyőzik a népességet arról, hogy a szövetség megszabadult a Wall Street rettegett hatalmától. A csoport hivatali vezetői John V. Farwell, chicagói üzletember és Harry A. Wheeler, az USA Kereskedelmi Kamarájának elnöke voltak. Igazgatójuk a Chicagói Egyetem pénzügyi közgazdásza, J. Laurence Laughlin volt, akinek H. Parker Willis, régi tanítványa is asszisztált (Rothbard 2002: 255).

Ezen kívül még egy hasonló kampány indult, hogy egyesítse a bankárokat (Rothbard 256). Egy zártkörű konferencián Aldrich és társai az Amerikai Bankárok Szövetségével („American Bankers Association”) és más prominens bankelnökkel együtt ülészttek (Rothbard 256). Nem meglepő módon Aldrich törvényjavaslatát minden résztvevő vendég szorgalmazta (Rothbard 256). Rothbard szerint James B. Forgan¹¹ bizonyult a reformmozgalom leghasznosabb támogatójának. Olyan sikeresen győzte meg az Amerikai Bankárok Szövetségének végrehajtó tanácsát, hogy az megszegve szabályait, kinevezte Forgan-t a bizottság elnökének (Rothbard 256). Gabriel Kolko is kiemeli, hogy:

[...] a konferencia valódi célja az volt, hogy megbeszéljék, hogyan tudná a banki közösség megnyerni a kormány feletti irányítást... Általánosan elfogadták, hogy az Aldrich-terv megemeli a nagy nemzeti bankok hatalmát, így tud versenyezni a gyorsan növekvő tagállami bankokkal, és kordában tartva azokat erősíti a nemzeti bankok pozícióját külföldi banki tevékenységekben (idézi Rothbard 2002: 256).

Eddig a pontig tisztán láthatjuk, hogy a bankkartell nem ütközött nagyobb akadályokba vagy nehézségekbe, ám ez hamarosan megváltozik. 1912-ben a Republikánus Párt kissé kettévált és a demokraták voltak fölényben a szenátusban. (Rothbard 257).¹² Az Aldrich Bill nem kavart nagy port először, hiszen a Kongresszuson túlnyomó számban demokraták ültek,

---

11 Chicago Első Nemzeti Bankjának elnöke, maga a bank viszont Rockefeller irányítása alatt állt (Rothbard 256).

12 Ezen kívül Woodrow Wilson szerepe rendkívül jelentős, hiszen elnökké választása után ő volt az, aki a bankárokkal együtt aláírta a Federal Reserve Actet (Wicker x).

így könnyen félredobták a javaslatot (Rothbard 257). Griffin szerint Wilson már megválasztása előtt beleegyezett a törvény aláírásába, azzal a feltétellel, ha támogatják elnökválasztási kampányát (Griffin 456). Arról nem ír Griffin, hogy pénzbeli támogatást kapott-e Wilson vagy sem. Griffin ezen kijelentése viszont bizonyítékok hiányában nem elég meggyőző. Állítása szerint Jacob Schiff, a Kuhn, Loeb és Co. elnöke nagyban hozzájárult Wilson elnökké választásához, viszont arról nem található több információ, hogy pontosan hogyan segítette Wilsont személyesen (Griffin 210). Jelölését Edward M. House biztosította, akinek közeli szövetségese volt Morgan és Warburg (Griffin 468). Griffin azt is állítja, hogy az akkori pénzhatalmi elit („Money Trust”) meggyőzte Rooseveltnél, hogy vonja el William Howard Taft, Wilson ellenfelének republikánusi támogatását (Griffin 468). Ezen a ponton megkérdőjelezhető Griffin hitelessége, hiszen azt sugallja, hogy magát az elnökválasztást manipulálták. További információ hiányában nem tudjuk igazolni Griffin feltételezését, viszont Ron Chernow kiemeli Rooseveltnél és Morgan különös kapcsolatát:

Habár a Roosevelt–Morgan párost néha kifigurázták, kapcsolatuk sokkal komplexebb volt ennél. A nyilvános civakodás mélyebb ideológiai affinitásokat rejtett magában... Rooseveltnél a gazdaság fejlődéséből kibontakozó érdekszövetkezeteket természetesnek, organikusnak látta. Szerinte megállításuk olyannyira lehetetlen lett volna, mint a Mississippi folyó elapasztása. Mindketten utálták a 19. század rögzös individualista gazdaságát, és inkább a nagy bizniszeket favorizálták... Rooseveltnél és Morgan közötti csatározáskor érezhető volt egyfajta árnyjáték, mintha ellenségeskedésük nagyban csak színjáték lett volna... Rooseveltnél és Morgan titokban vérszövetkezesek voltak (Chernow 1990: 106–112).

1913-ban Wilsont végül megválasztották elnöknek, és ő volt az, aki javasolta egy Központi Szövetségi Bizottság („Federal Reserve Board”) létrejöttét a regionális szövetségi bankok számára (Griffin 459). Továbbá Griffin hozzáteszi:

Amikor Wilsont megválasztották, House ezredes szó szerint beköltözött a Fehér Házba, és az USA láthatatlan elnökévé vált. Irányítása alatt az Aldrich Bill kozmetikai műtéten esett át, és Glass-Owen Bill néven tűnt fel újból. Habár a demokraták szponzorálták, lényegében még mindig a Jekyll-szigeti terv volt. Aldrich, Vanderlip és mások Wall Streettel együtt megjátszották ellenérzéseiket a Glass-Owen törvénnyel kapcsolatban, ezzel meggyőzve a Kongresszust, hogy a nagy bankárok tartanak a törvénytől (Griffin 1998: 469).

Ahogy olvashatjuk, a bankárok egyik stratégiája volt az, hogy látszattól elleneztek a törvényjavaslatot, annak érdekében, hogy a demokraták számára ne tűnjön fel elfogultságuk és személyes érdekük a témát illetően. Ezzel szemben Rothbard kifejezi, hogy a törvény azonnali támogatásban részesült a bankszektor által (Rothbard 189). Természetesen voltak demokraták, akik elleneztek a törvényjavaslatot, köztük William J. Bryan, egy régi Wall

Street-i rivális, aki ráadásul a törvény megsemmisítésével is fenyegetett (Rothbard 189). Nagyon jól tudta, hogy a Kongresszus legbefolyásosabb demokratája lévén beleegyezése nélkül soha nem éri el végső célját a Federal Reserve Act (Griffin 465). Viszont Charles Seymour így fogalmazott: „Pártja iránt érzett lojalitása miatt nem indított támadást a Federal Reserve Act ellen, amivel úgy tűnik, soha nem értett egyet. Pártbefolyásával eltiporhatta volna az intézkedést, ami nem volt harmóniában személyes elméleteivel” (idézi Griffin 1998: 465). Bryan erősen ellenezte azt az ötletet, hogy bármilyen törvényjavaslatot, ami a privát bankok pénzkibocsátásához vezet, támogatni kellene (Griffin 466). Inkább kompromisszumot kért. Ultimátumában követelte, hogy: „A Federal Reserve bankjegyei csakis a kormány által kibocsátott és garantált valuták legyenek”, továbbá kérvényezte, hogy az „irányító testületet az elnök és a Szenátus válassza meg” (Griffin 1998: 466). Habár a bankárok szerették volna, ha ők maguk választják ki a Federal Reserve Board elnökét, beleegyeztek, hogy a Kongresszus és az elnök döntsön, de csak azzal a feltétellel, ha kijelölhetik a regionális Szövetségi Bankok tisztviselőit (Rothbard 258). Ahogy Rothbard kifejti: „az irányítást hamar átadták Morgan embereinek, így Benjamin Strong a Bankers Trusttól lett a New York-i Szövetségi Bank tejhatalmú vezetője. A reformpártiak már csak a »Glass Bill« feletti civakodás és a Fed törvénybe iktatása után eszméltek rá a cselszövésre” (Rothbard 2002: 258). Bruner és Carr kiegészíti, hogy: „A törvény egy Nemzeti Pénzügyi Bizottság (»National Monetary Commission«) megalakítását is magával hozta, hogy az Egyesült Államok pénzügyi rendszerének alkalmasságát tanulmányozza; ez a bizottság lett a szövetségi jegybank tanácsa (»Federal Reserve Board«) (Buner és Carr 145). Wilson elnök kiemeli: „A hatalom megosztásával, érdekek összeolvadásával, illetve az »ellenőrzések és egyensúlyok« rendszerével (»checks and balances«) kívántuk megvédeni a népet. Ily módon a bankok csak eszközök, nem pedig uralkodók az üzlet és egyéni vállalkozások kezdeményezését illetően.” (idézi Griffin 1998: 467). Ezzel az állítással Wilson képes volt meggyőzni Bryant, hogy támogassa a törvényt, és fogadja el a kompromisszumot. Bryan később kijelentette:

Annaira nagyra értékelem az Elnök emberekért tett szolgálatát és a pénzreformmal járó alapvető elvekért megtett kiállását, hogy minden részletében támogatom őt [...] A pénzkibocsátás jogát a kormány nem adta át a bankoknak; az irányítást az így létrehozott pénzek felett a kormány nem adja le [...] Örülök, hogy őszintén és visszafoghatatlanul támogathatom a pénzügyi törvényt [...] Az ellentmondó véleményeket, alig hihetően, de sikerült egybehagolni (Glass 1975: 139–142).

Ahogy Griffin kifejti, „Bryan áttérítésével nem volt kétség a kimenetelről illetően. A Federal Reserve Actet 1913. december 22-én tovább engedte az egyesített kongresszusi házak konferenciabizottsága, maga a Kongresszus a karácsonyi szünet előkészületeivel volt elfoglalva, és így vitát kizáróan gyorsan megszavazták a törvényt, így másnap már alá is írhatta az elnök”¹³ (Griffin 1998: 468).

---

13 Képviselőház szavazata: 282-60, szenátus szavazata:43-23 (Griffin 468).

Mivel a progresszív mozgalom alatt létrehozott kompromisszumot mindkét párt elfogadta, a Federal Reserve Act aláírása ironikusan hozzájárult pénzhatalmi elit „sarjának” megszületéséhez (Bruner és Carr 145). Érdekes módon később maguk a demokraták állították, hogy a Fed létrehozása az ő ötletük volt, ezzel akarva learatni a babérokat egy olyan rendszer megvalósításáért, amit ahogy láthattuk, eleinte szorgosan elleneztek (Bruner és Carr 145). Mindenképp ironikus, ahogy a vélemények az idő múltával ellenkező irányba fordulnak. Egészen az 1960-as évekig élt az a történések által híresztelt tévhit, hogy a progresszizmus az emberek „látszólagos felemelkedés”-e volt, ami Rothbard szerint „a nagy üzleti ellenálláson felülkerekedett, hogy így megregulálja és irányítsa a már 19. század végétől meglévő felgyorsult monopóliumrendszert” (Rothbard 2002: 183). Viszont épp az ellenkezője történt:

[...] igazából az történt, hogy az üzleti világ a 19. században egyre jobban versenyképesé vált. Több J. P. Morgan és vállalata által vezetett érdekek kétségbeesetten próbáltak egy kartellt kialakítani a szabadpiacon. Az 1890-es évek alatt, a nagy méretű ipari szövetkezetek mezőnyén, a nagy-biznisz érdekek vállalatok egyesülésével próbáltak magas árakat és alacsony termelést előidézni, de sajnos az egyesülések mind összeomlottak egy új rivális érkezésekor. Mindkét kartellalapítási kísérletet Morgan vezette, [...] aztán világhosszá vált számukra az egyetlen út a gazdasági kartellek létrehozásához – ami biztosítaná a folyamatos gazdasági dominanciájukat és magas profitjukat – az, ha a kormány hatalmát felhasználva irányítaná a kartelleket. Másképp fogalmazva, laissez-faire vezetői stílus helyett egy centralizált és koordinált államigazgatásra volt szükség. De mégis hogyan tudtak az amerikai emberek egy ilyen program mellett kiállni, amikor szinte már beléjük ivódott a kormány által kiszabott monopólium iránti harcos szembenállás? Hogyan tudták a nép Új Rendhez való beleegyezését kivitelezni? (Rothbard 2002: 183–184)

Itt Rothbard egy lényegre törő kérdést tesz fel, amire nem könnyű választ találni. Mégis hogyan engedhette a kormány és a nép a bankok egységesítését egy olyan reform keretében, ami egy hatalmas masinát konstruált? A legvalószínűbb választ Griffin adja meg, aki azzal érvel, hogy eleve azzal akarták meggyőzni az embereket, hogy a Fed csakis az ő érdeküket szolgálja (Griffin 438). Viszont arról nincs elegendő bizonyíték, hogy ez még a Jekyll-szigeten megbeszélte tudatos döntés volt-e, vagy csak egy későbbi stratégiaváltás volt, amikor a demokraták visszadobták az Aldrich-tervet.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a demokraták beleegyezéséhez rokonszenvenné kellett tenni a központi bank ötletét. Wilson elnök megválasztásával lehetőség nyílt arra, hogy kompromisszumot kössenek, ami mindenki számára kielégítő volt. Végül a Wall Street-ellenes Bryan kiiktatásával a Fed végre törvénybe kerülhetett.

Konklúzió

Amint láthattuk, a Szövetségi Bankrendszer megalapítása nem egy hirtelen szemléletváltás volt olyan prominens bankárok, mint Morgan, Warburg és Schiff; vagy pedig az Amerikai Egyesült Államok kormánya részéről. Még ha sok történész el is akarja velünk hitetni, hogy a centrális bank megalakulása 1913-ban csakis az 1907-es pánik erőteljes utóhatásaira fogható, a korábbi bankrendszerek kudarcai, mint az Észak Amerika Bankja, az Első Nemzeti Bank, a Második Nemzeti Bank eltörlése azt sugallják számunkra, hogy nem pontosan erről van szó. Hiába írja Robert Wiebe történész, hogy: „az 1907-es pánik katalizátorként hatott a nyugtalan politikai helyzetre. Nyilvánvalóan mindenkit meggyőzött, még a bankárokat is, hogy egy pénzügyi reform elkerülhetetlen... a pánik olyan nyomást váltott ki, hogy az addig kényelmes életüket élő polgárok tette készen aktív szereplőivé váltak a reformmozgalomnak, ezáltal még több lehetőséget adva a változásnak”; a Jekyll-szigeten történtek és Warburg központosított bankrendszerről szóló tervezete – amelyet egy évtizeddel a Federal Reserve Act előtt írt meg – mind azt indikálják, hogy a pánik csak egy eszköz volt egy nagyobb kaliberű terv megvalósításához a bankkartell számára (Wiebe 1959: 201).

Griffin, Rothbard és Wicker véleményét figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a Fed létrejöttével az összes bank egy nagy gépezet részévé vált, amelyet egy kisebb csoport vezetett. A Szövetségi Bank egyben központi bank is, ezáltal nagyon hasonlít korábban eltörölt társaira. Akkor mégis hogyan lehetséges az, hogy még ma is működő létesítmény? Megalakulása óta több banki krach és pánik is végigtarolt az országon, még sokkal rosszabbak is, mint az 1907-es pánik, így feltehetjük a kérdést: miért nem törölték el mostanra? Itt Griffin értelmezése helytálló, ugyanis ő szerinte megalakításának nem ezek voltak valódi szándékai (Griffin 23). Ő hét okot ad a Fed megszüntetésére, mellyel egyetérthetünk:

1. Képtelen előzőleg kinyilvánított céljait megvalósítani.
2. Folyamatosan a közérdek ellen dolgozik.
3. Az uzsoráskodás legfőbb eszköze.
4. A legtöbb igazságtalan adó kiváltója.
5. Háborúosztó.
6. Destabilizálja a gazdaságot.
7. A totalitarizmus eszköze. (Griffin 1998: iii)

Reagálva a listára felvetődik bennünk egyből a kérdés, hogy szükség lenne-e egy másik rendszer bevezetése? Van-e jobb mód bankjaink kezelésére?

Bruner és Carr a Federal Reserve Actre úgy reagálnak, hogy: „Egy olyan törvény, ami

a Fed létrehozását szolgálta annak érdekében, hogy rugalmasabb deviza hiteleket biztosítson, megvalósítsa értékpapírok újra felértékelését és hozzájáruljon a bank- és egyéb szférák hatásosabb felügyeleti rendszer kialakításához” (Bruner és Carr 2007: 146). Kétségtelen, hogy ez túl nagy falatnak bizonyult a Fednek. Tanulmányomban az 1907-es pánik és a Federal Reserve System létrejötte közti korrelációt kívántam feltárni. A kettő közti kapcsolatot először az 1907-es pánik okainak feltárásával, majd a banki szektor 18–20. századig terjedő gazdasági problémáinak szemléltetésével illusztráltam; végezetül a progresszizmus ideológiáját szem előtt tartva arra próbáltam magyarázatot találni, hogy tudott egy centralizált bankrendszer létrejönni az akkor vezető bankkartell segítségével.

Felhasznált irodalom:

- Bruner, R. F., Carr, S. D. 2007. *The Panic of 1907: Lessons Learned from the Market's Perfect Storm*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Calomiris, Ch. W., Gorton, G. 1991. The Origins of Banking Panics: Models, Facts and Bank Regulation. In: Hubbard, R. G. (ed.) 1991. *Financial Markets and Financial Crises*. Chicago: University of Chicago Press. 109–174.
- Carosso, V. P. 1970. *Investment Banking in America: a History*. Vol. 25. Cambridge: Harvard University Press.
- Chernow, R. 2010. *The House of Morgan: An American Banking Dynasty and the Rise of Modern Finance*. New York: Grove Press.
- Clews, H. 2009. *Fifty Years in Wall Street*. BN Publishing.
- Diamond, D. W., Dybvig, D. H. 1983. Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity. In: *Journal of Political Economy* 91:401–419. Letöltés: 2015. 03. 10.
- Friedman, M., Schwartz, A. J. 2008. *A Monetary History of the United States, 1867–1960*. Princeton University Press.
- Glass, C. *Adventures in Constructive Finance*. 1975. New York: Arno Press.
- Griffin, G. E. 1998. *The Creature from Jekyll Island: A Second Look at the Federal Reserve*. Westlake Village: American Media.
- Kindleberger, Ch. P., Aliber, R. Z. 2005. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. New York: Basic Books.
- Mishkin, F. S., White, E. N. 2003. U.S. Stock Market Crashes and their Aftermath: Implications for Monetary Policy. In: Hunter, W. C. et al. (szerk.) 2003. *Asset Price Bubbles*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Prins, N. 2014. *All the Presidents' Bankers: The Hidden Alliances that Drive American Power*. Nation Books.
- Rothbard, M. N. 2002. *A History of Money and Banking in the United States: The Colonial Era to World War II*. Auburn: Ludwig Von Mises Institute.

- Samuelson, P. A. 1970. *Economics*. New York: McGraw-Hill.
- Sprague, O. M. W. 1908. The American Crisis of 1907. In: *Economic Journal*, September (1908): 353–372. Letöltés: 2014. 10. 10.
- 12 USCA § 225a. „Maintenance of long run growth of monetary and credit aggregates.”
Board of Governors of the Federal Reserve System, 2013. Letöltés: 2014. 11. 15.
- Warburg, P. 1930. *The Federal Reserve System: Its Origin and Growth*. I.-II. New York: Macmillan.
- Wicker, E. 2005. *The Great Debate on Banking Reform: Nelson Aldrich and the Origins of the Fed*. Ohio State University Press.
- Wiebe, R. H. 1959. The House for Morgan and the Executive, 1905–1913. In: *American Historical Review* 65 (1959): 49–60. Letöltés: 2014. 11. 12.

MIHÁLYFI-TÓTH ALEX
**EGY '56-OS SZIMBÓLUM:
A MAGYAR RÁDIÓ OSTROMA**

Szemtanúk emlékezése 1956. október 23-ára, 24-ére

Témavezető:

Prof. dr. Rainer M. János

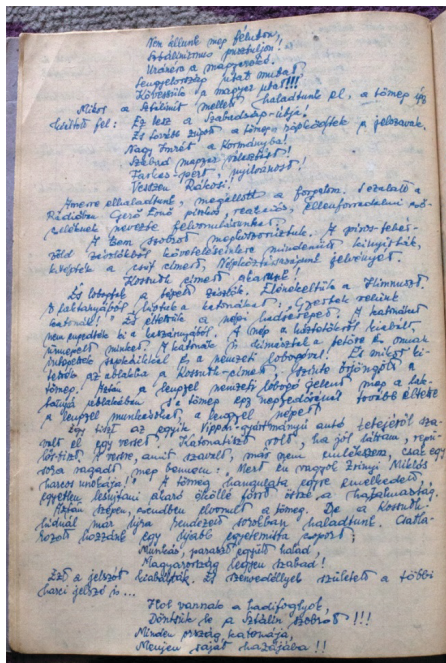
„És akkor egyik pillanatról a másikra kitör a szabadság. Valami furcsa mámor kerítette hatalmába az embereket. A nagy elnyomás után végre kikiabálhatták magukból a feszültséget [...] ami a szívüket nyomta.” Az 1956-os forradalom és szabadságharc egy lehetőség volt a változtatásra; lényege és jelentősége a társadalmi (emberi) összefogásban keresendő. Egy svéd szerző szavaival élve az emberek azért lázadtak fel, hogy nemzeti életet élhessenek, s felelősségtudó, igényes lényként kezeljék őket. A nemzeti öntudat és az általános társadalmi elégedetlenség érzete szimbólumokkal társult, jelképes helyekkel és épületekkel. A kibontakozás módja, az egység és a szolidaritás jegyeit magában hordozó tüntetés pedig a társadalom széles rétegeinek egyedülálló válasza volt a korszakban elszenvedett sérelmekre.

A Bem téren még boldogság, felszabadult életérzés uralkodott. Az elnyomás gigantikus jelképénél, a Sztálin-szobornál a tüntetők már diadalmármoros állapotban voltak. Ezzel szemben később a Rádiónál feszültség és keserű harag volt jellemző. Három szimbolikus tér és három érzelm szemlélteti az események eszkalálódását. Minden egyes stáció jelentős, a résztvevők számára tartalommal és értékkel bír. E tanulmány szerzője arra vállalkozik, hogy bemutassa a Magyar Rádió székháza előtt zajlott tüntetés, majd fegyveres harc résztvevőinek benyomásait, érzelmeit és véleményeit egy-egy meghatározó pillanattal vagy épp a folyamat egészével kapcsolatban. Egy eddig még ismeretlen forrás részleteinek feldolgozása és közlése valósul meg így; Pataky Dezső naplójáé, amelyben az író a forradalom eseményeiről tudósít. Élményeit néhány nap után vetette papírra, ebből adódóan naplója a primer beszámolók kategóriájába tartozik.

De a történet nem lenne teljes, ha nem szereplnének a másik oldal érintettjei, a Rádió műsorszerkesztői és épületeinek védői. Az általuk elbeszélte történetek, valamint történészek, írók és publicisták nézetei szolgálnak alapul az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik nyitányának, a Magyar Rádió ostromának ismertetésekor.

Nem célom elemezni és bemutatni az eseményben részt vevő katonai alakulatok tevékenységét, csak amennyire épp szükséges. Ezt már történészek pontosan feldolgozták. Benyomásokat, hangulatokat és érzéseket kívánok közvetíteni néhány tényállással, az egyes szerzők véleményeivel kiegészítve, meghagyva az értő olvasó számára a gondolkodás lehetőségét.

A tüntetés tapasztalata

Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem hallgatói 1956. október 22-én a MEFESZ¹ által megfogalmazott követelések alapján összeállították 16 pontos programjukat.² A radikális változást sürgető fiatalok széles körű követeléseket fogalmaztak meg, amelyek „*túlnöttek az egyetem falain és országos, nemzeti kérdéseket feszegettek.*”³ Az egyetemisták másnapra, október 23-ra szervezték felvonulásukat, amely a lengyel nemzeti függetlenségi mozgalom⁴ iránti szolidaritás jegyében zajlott. A korszakban maga a demonstráció ténye, a lehetőség, hogy az emberek az utcára vonulva kinyilváníthatták véleményüket, már unikumnak számított. A felszabadult forradalmi életérzés hűen tükröződik számos

1 Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége

2 Lásd: 1956 plakátjai és rölpapjai. Szerk.: Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Budapest, 1991. 15-16.

3 Gosztonyi Péter: 1956. A magyar forradalom története. Budapest, 1988. 71. (továbbiakban: Gosztonyi, 1988.)

4 1956. június 28-án a lengyelországi Poznań városában mintegy 100 ezer munkás vonult utcára, többek között az élet- és munkakörülmények javítását követelve. A biztonsági erők fegyverrel szétverték a tüntetést. A harcoknak mintegy 100 halálos áldozata, és több száz sebesülte volt. In: 1956 Kézikönyve. Kronológia. Sorozatszerkesztők: Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1996. 56.

emlékezésben, így Pataky Dezső naplójában is. **„Ma 9 órakor felszálltunk a 47-es villamosra és kimentünk a két Kábelgyárba. A villamosvezető olyan kedves volt hozzánk, felismerte bennünk az egyetemistákat. Olyan melegen, szépen beszélgetett velünk. Nem vagyunk egyedül. Tüntetni fogunk ma; s mikor leszálltunk a villamosvezető sokszerencsét kívánt és még sokáig kísért biztató szelíd tekintete. Olyan jólesett ez nekem. Szinte lelket öntött belém, szárnyakat adott.”**⁵

Az egyetemisták a pesti oldalon a Petőfi-szobor körül gyülekeztek, ahol Sinkovits Imre elszavalta a Nemzeti dalt, és felolvasták a megfogalmazott követeléseket is. A Politikai Bizottság még a délelőtt folyamán a tüntetés betiltásáról döntött, amit a rádióban rendeletként olvastak be 12 óra 53 perckor.⁶ A kormány e lépése egyértelműen a népakarat elnyomására irányult. A betiltó határozat ellen több küldöttség is fellépett, köztük az Írószövetség is, melynek vezetője, Kuczka Péter így emlékszik az eseményekre: *„Mentünk a pártközpontba, ahol már ott volt az írószövetségi delegáció: Erdei Sándor, Zalka Benjámin meg mások is. Ott volt Gerő Ernő, Apró Antal, Orbán László. Elmondtuk a mondókánkat. Kis vita után azzal küldtek el bennünket: nem engedélyezik a tüntetést. Kint a folyosón ott volt – egy kis csoport közepén – Marosán, aki a tőle megszokott, demagóg módon kiabálta, hogy nem szabad engedni a tüntetést. Lövetni kell! Meglepve mentünk lefelé a lépcsőn, ekkor Orbán utánunk szalad a lépcsőfordulónál, azt mondta: engedélyezzük a tüntetést. Álljatok az élére!”*⁷ Ezt követően a rádióban dolgozó Földes Péter fogadta Vásárhelyi Miklós telefonját. Vásárhelyi hangsúlyozta a tilalom feloldására vonatkozó határozat minél előbbi beolvasását. A rádió ennek azonnal eleget tett.⁸ A pártvezetés tehát nem tudta megakadályozni, illetve korlátozni a megmozdulást; a radikális gondolkodásmódot számos oldalról ellenszenv fogadta.

A Rádió központi szerkesztőségében körülbelül egy óra múlva értekezlet kezdődött. Benke Valéria, a Magyar Rádió akkori elnöke, az értekezleten több telefonhívást fogadott külön vonalon keresztül. Földes Péter rádiós újságíró így eleveníti fel a történeteket: *„Na-*

---

5 *Geometriai jegyzetek.* 1956–57. Pataky Dezső naplója (továbbiakban: Pataky Dezső naplója. 1956–57.); Pataky Dezső 1955 és 1958 között vezetett naplót, melyeket a *Geometriai jegyzetek* felirattal látott el; így tanulmányomban is az eredeti címmel tüntettem fel. A naplóban több helyen kronológiai törés figyelhető meg. Ez adódhat abból, hogy az író a friss élmények felfokozott hatása alatt rögzítette gondolatait, emlékeit. (A naplósorozat a tanulmány szerzőjének tulajdonában van.)

6 *„A Belügyminisztérium közleménye: a közrend zavartalan biztosítása érdekében a Belügyminisztérium nyilvános utcai gyűléseket, felvonulásokat a további intézkedésig nem engedélyez.”* In: A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9. Főszerkesztő: Gyurgyák János. Budapest, 1989. 18. (továbbiakban: A forradalom hangja, 1989.)

7 Tóbiás Áron: *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek – Történetek Dokumentumok. 1945–1956.* Budapest, 2003. 411. (továbbiakban: Tóbiás, 2003.)

8 A közleményt 14 óra 23 perckor adták le a rádióban: *„A Belügyminisztérium közleménye: Piros László belügyminiszter a kihirdetett utcai gyűlekezési és felvonulási tilalmat feloldja.”* In: A forradalom hangja, 1989. 18.

gyon rövid közleményt fogalmaztunk. Aláírtuk a Rádió alelnökével, az azóta elhunyt Hartai Lászlóval, és beadtuk a bemozdónak. Azután a központi szerkesztőségben körülbelül egy óra múlva értekezet kezdődött, amelyen Benke és a Rádió néhány vezető munkatársa vett részt. Megszólalt a K-telefon, Benke Valéria vette fel, s olyasmit mondott: »Nem, kérem, ez lehetetlen, de meg fogom nézni.« Én rögtön tudtam, hogy miről lehet szó. Benke idegesen kiment a szobából. Néhány perc múlva visszatért. Halott sápadt volt. Újra megszólalt az a bizonyos K-telefon. »Igen sajnós lement« – hallottam Benkét. A szobában síri csend volt. Én fölálltam és azt mondtam: »Kérem, én adtam le...« Benke rám nézett, és csak annyit mondott: »Hogy tehetett ilyet?« Én úgy emlékszem ma, 35 év távlatából, hogy ezt mondtam: »Akkor nincs értelme itt tovább tárgyalni.« Amikor kimentem a szobából bizony jól körülnéztem, hogy mellém lép-e valaki civilben vagy egyenruhában, és elvisz-e?»⁹

A fenti beszámolók jól érzékeltetik a zűrzavaros helyzetet, az általános káoszt, ami október 23-án uralkodott. A tüntetés betiltása, majd a tilalom feloldása a pártvezetés zavarodottságát bizonyítja. Míg a diákok a pontok közlésére tett október 22-i kísérletére hátrázott elutasítás volt a válasz,¹⁰ addig a másnap összegyűlt tömeg követeléseire már nem volt egyértelmű a felsőbb vezetők reakciója. A tüntetők már a tilalom feloldását is sikerként könyvelhették el.

A demonstráció során formálódott jelszavak kezdetben a lengyel szolidaritást fejezték ki – „Lengyelország utat mutat, Kövessük a magyar utat!” –, majd a politikai, gazdasági és egyéb jellegű követeléseknek megfelelően alakultak. Pataky Dezső pontosan rögzíti naplójában ezeket a jelszavakat. A politikai követelések legfontosabb jelszavai a szovjet megszállás ellen, a függetlenség kivívása mellett születtek: „Nem állunk meg félúton, Sztálinizmus pusztuljon!”, „Minden ország katonája, Menjen saját hazájába!”, „Függetlenség, barátság!”. A gazdasági életet érintő követelések között a kereskedelmi szerződések nyilvánosságra hozása, ezen belül pedig Magyarország uránérckészletének tisztázása is megjelent jelszóként: „Uránérc a magyaroké!”. Az elnyomás jelképeinek, szimbólumainak lecserélése, továbbá a szovjet mintát követő egyenruha – gimnasztyorka – eltávolítása is fontos követelésnek számított: „Kossuth címert akarunk! Magyar ruhás katonákat!”, „Hol vannak a hadifoglyok, döntjük le a Sztálin-szobrot!”, avagy a Sztálin útból: „Ez lesz a Szabadság-útja!”. Az együttérzés, a munkások iránti szolidaritás a megfogalmazott jelszavakból egyértelműen érződik: „Munkás paraszt gyerekek, Együtt megyünk veletek!”, „Munkás, paraszt együtt halad, Magyarország legyen szabad!”, „Éljenek a Munkások! Éljenek a Nyomdászok!”, „Munkás demokráciát!”.¹¹

---

9 Tóbiás, 2003. 411–412.

10 Az egyetemisták 1956. október 22-én este, a követelések megfogalmazása után kísérletet tettek a pontok közlésére a rádióban és a sajtóban. A kísérlet sikertelen volt, a közlést mind a rádió, mind a sajtó visszautasította.

11 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

A budapesti egyetemisták követelésekkel, tüntetésükkel kollektív összefogást hirdettek. A főváros lakosságának javarésze – munkások és dolgozók, férfiak és nők, idősek és fiatalok – spontán vagy szervezett formában csatlakoztak a demonstrációkhoz. A kezdetben békés, egységes keretek közt zajló tüntetések fokozatosan irányíthatatlan megmozdulásokká alakultak át. **„A Parlament előtti tér egy torok volt, egy kiáltás. A tömegben meglátam Juhász Ferencet, a költő magyart. Mellésodródtam s megkérdeztem, nem tévedek-e? Ő volt, Juhász Ferenc. Csillogó szemmel hallgatta a forradalmasodó tömeget. És ennek a tömegnek nem volt egy nyomorult költője sem, aki vezette volna őket. A nép öntudatra ébredt.”**¹²A tüntetések eszkalálódása, majd a fegyveres harcok kialakulása – többek között – egy, a közvetett kirobbantó okkal szorosan összefüggő tényezőből fakad. Ez pedig nem más, mint a különböző társadalmi rétegek összefogása, s a fokozatosan kibontakozó tömegpszichózis jelensége. A demonstráció mérete mindenkit meglepett; a résztvevők „önkívületi állapotba”¹³ kerültek, a Politikai Bizottság pedig tanácstalanul állt az események előtt.

A Magyar Rádió székháza előtt

*„Félhat lehetett az idő, mikor egy kisebb csoport kivált a tömegből és a »Rádióhoz-Rádióhoz« kiáltással elindult a Rádió felé. Én is közéjük álltam, de még nem kiabáltam velük, csak mentem, mentem szótlán, komor tekintettel. Kevesen voltunk. A fiúk, lányok toborozták az embereket = Aki magyar velünk tart!”*¹⁴ A Rádió székháza elé délután öt óra, fél hat tájban érkeztek a tüntetők első csoportjai. Mint ahogy közismert, a Rádió épületei egy háztömbben helyezkednek el a Bródy Sándor utca, Pollack Mihály tér – Puskin utca –, Múzeum utca, Szentkirályi utca által körbefogva. Az épületegyüttesen belül számos átépített egykori bérház alkot labirintusszerű egységet a stúdiószékházzal, az egykori köztársasági elnöki rezidenciával, raktárakkal, technikai helyiségekkel.¹⁵

---

12 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

13 *„...amikor ilyen tömegmozgalom, tömegtüntetés van, önkívületi állapotba kerül az ember. Minden amit cselekedtem, az bennem cselekedett, és nem gondoltam másra, ezt nem tudom elmondani...”* In: Tóbiás, 2003. 420.

14 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

15 Havasi Tamás – Herczeg János – Kerek György: A Rádió ostroma. 1956. október 23. Budapest, 1957. 46–48. (továbbiakban: Havasi–Herczeg–Kerek, 1957.)

A Bródy Sándor utcán összegyűlt tömeg célja az előző nap elfogadott 16 pont beolvasása volt.¹⁶ A Magyar Rádió vezetősége, a műsorszerkesztők és a munkatársak több alkalommal kapcsolatba léptek a tömeggel, igyekeztek megoldásokat találni a kialakult helyzetre, avagy alternatív lehetőségeket kínáltak fel a tüntetőknek. Az események sorrendjének megfelelően három fő kísérlet különíthető el:

1. beszédek intézése a tömeghez az erkélyről – többszöri próbálkozással,
2. a tüntetők követeléseinek rögzítése úgynevezett **vágókocsival**,¹⁷
3. küldöttségek menesztése; tárgyalás a Rádió épületében.

A székház főbejárata felett lévő erkélyről több rádiós munkatárs igyekezett szólni az összegyűlttekhez. Milyen események történtek ekkor, és mit éltek át az épületben tartózkodó rádiósok? Tóbiás Áron könyvében szerepel Horváth Győző rádióriporter beszámolója, aki maga is részese volt az eseményeknek: **„Nyolcan-tízen kimentünk a nem túl nagy erkélyre. Föltettem a kezem, hogy szót kérek. Hangosan azt kiáltottam, hogy elvtársak! Egyöntetű hangorkán tört fölfelé. Én még egyszer mondtam, amikor csönd lett: »Eltársak!« Visszhangzott a válasz: »Nem vagyunk elvtársak...« Mire én: »Akkor mik vagyunk?« A válasz: »Magyarok!« »Hát akkor magyarok!« Óriási taps.»¹⁸** A Rádiónál megismétlődött ugyanaz, ami nem sokkal azelőtt a Kossuth Lajos téren. A Parlament erkélyén beszédet mondó Nagy Imre miniszterelnök az „elvtársak” megszólítással kezdte monológját, amelyre a tömeg elutasítóan reagált. Ekkor Nagy a „Kedves fiatal barátaim!” kifejezéssel korrigált. De még így sem volt meg a teljes összhang közte és az egybegyűlték közt. A „közös akkordot” a beszéd végén a Himnusz eléneklése jelentette.¹⁹ A Bródy Sándor utcában Horváth Győző hasonlóképp kezdte szónoklatát, és a tömeg ismét tiltakozott: „Nem vagyunk elvtársak!” A szimbolikus kapcsolat akkor jött létre, amikor a Horváth elfogadta a tömeg javaslatát: „Akkor mik vagyunk? – Magyarok!”

Az utcára vonult emberek minden egyes agitációs elemre fokozottan reagáltak. Így volt ez a tudatukba égett – a párt ideológiájával összekapcsolt – kollokáció köznyelvi használatával, az „elvtársak” megszólítással, s így a pártzsargon összes elemével is. Ugyanak-

---

16 A tüntetők közt egyesek bízhattak abban is, hogy Gerő Ernő beszédét megakadályozhatják. In: Balázs, 2013. 181.; Gosztonyi Péter így fogalmaz: „mind nagyobb tömeg lepte el a Rádióhoz vezető szűk utcákat, hogy így Gerő Ernő megjelenését megakadályozzák.” In: Gosztonyi, 1988. 77.; Pataky Dezső naplójában többször szerepel az alábbi mondat sejtetve, hogy egyesek úgy vélték, Gerő a Rádióban tartózkodik. „S benn a Rádió egyik stúdiójában Gerő szórta piszkos rágalmait az úrbe, a világba, magyar hazafiak fülébe.” In: Pataky Dezső naplója. 1956–57.

17 Dodge Weapon típusú, rádiós közvetítésekre használt műszaki gépjármű, amellyel hangfelvételeket is lehetett rögzíteni.

18 In: Tóbiás, 2003. 412.

19 Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2002. 94–95. (továbbiakban: Rainer, 2002.)

kor a tömeg válasza pozitív irányban éppúgy intenzív volt, mint a negatív oldalról nézve. A nemzeti érzelmet kifejező cselekvések, kifejezések és megnyilatkozások a kollektív nemzeti akarat részei; egy-egy ilyen elem növelte a résztvevő egyének elszántságát, és tovább erősítette az összetartás érzetét.²⁰

Ám a stúdió munkatársai és a tüntetők közt létrejött közös nevező csakhamar illúzióvá lett, majd szertefoszlott. **„Bejelentettem, hogy Benke Valéria kíván az itt lévőkhöz szólni. Benke Valéria el is kezdte, mondott néhány politikus mondatot. Hurrogás, füttykoncert fogadta, és a követelés: »Mikrofont az utcára, mikrofont az utcára...«**”²¹ – emlékszik Horváth Győző. Az egyéb szónoki kísérletek is rendre megghiúsultak: *„a Rádió épületének erkélyére hangszórót szereltek, de hiába volt a mézes-mázos ígéretés a tömeg nem mozdult.*”²²

A Rádió munkatársai érezték az egyre növekvő feszültséget, amelyet e szokatlan helyzet, a tüntetés teremtett. A székház ablakaiból az egyre csak gyarapodó tömeg látványa pedig még inkább fokozta az aggodalmat. Tudták, hogy cselekedniük kell, mert ígéretekkal nem érnek el semmit. Így jutottak arra az elhatározásra, hogy egy **vágókocsit** küldenek a Bródy Sándor utcai főkapu elé, amellyel megkísérlik a tüntető tömeg követeléseinek rögzítését. Ez az esemény már a Rádió három munkatársa által írt korai interpretációban is olvasható, melyet összevetve Tóbiás Áron személyes beszámolókra épülő 2003-as kötetével számos egyezőség felfedezhető. Rádiós munkatársak – köztük a már idézett Horváth Győző – az elképzelésnek megfelelően kihajtottak egy szerkesztőségi autóval a Múzeum utcai garázs-kapun, s némi nehézség árán – a szűk utca zsúfolásig tele volt – leparkoltak a főkapu elé. A műszaki kollégák megteremtették a felvételhez szükséges technikai feltételeket, majd egy fiatal lány vállalkozott a feladatra; a pontok ismertetésére. Ő a forradalom alatt és után híressé vált **Piroskabátos**, avagy **Vöröshajú Lány**, Koszmovszky Edina, akinek beszámolója Tóbiás Áron kötetében részletesen olvasható.²³

Ezen a ponton kialakulhatott volna egyfajta interakció a demonstrálók és a szerkesztőség között. Ám a Rádió által nyújtott megoldási javaslat nem egyszerűen alkalmatlan volt, mondhatni lényegében különbözött a tüntetők céljaitól olyannyira, hogy annak értelme veszett volna el, ha ezt lehetséges alternatívának elfogadják. A tüntetők az egész országgal,

---

20 *„A Bródy Sándor utca és a Múzeum körút sarkán az erkélyen magyar zászlót cibált a szél. A tömeg egyszerre megállt s követelte, hogy a néptől idegen népköztársasági címert tépjék ki a zászló szövegtéből. A fiatalasszony egy-kettőre kinyírta az ollóval a szégyenteljes címert, a tömeg éljenzett és vonultunk tovább, a Rádió felé.”; „Egy tiszt az egyik Vippon-gyártmányú autó tetejéről szavalt el egy verset. Katonatiszt volt, ha jól láttam, repülős-tiszt. A versre, amit szavalt, már nem emlékszem, csak egy sora ragadt meg bennem: »Mert én vagyok Zrínyi Miklós harcos unokája!« A tömeg hangulata egyre emelkedett, egyetlen lesújtani akaró ököllé forrt össze a hatalmasság.” In: Pataky Dezső naplója. 1956–57.*

21 In: Tóbiás, 2003. 412.

22 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

23 Tóbiás, 2003. 416–432.

egyenes adásban kívánták közölni a megfogalmazott követeléseket. A történeti emlékezetbe szimbólumként megjelenő **Piroskabátos Lány**²⁴ szavait azonban nem hallották vissza azonnal a rádiókészülékekből. „... a tömeg [...] kezdte követelni, skandálni, hogy a szemben lévő házak, lakások ablakaiba tegyék ki a rádiókat, kvázi ellenőrizni tudják azt, hogy amikor Edina elkezd olvasni a 14 pontot, ez valóban adásba kerül-e. [...] nem került azonnal adóra [...] ami az elégedetlenséget csak szította tovább.”²⁵

Az újabb eredménytelen kísérlet után a Rádió vezetősége tárgyalásokat folytatott a tüntetők küldötteivel. Ez a lehetőség már komoly esélyeket helyezett kilátásba mindkét fél számára. A megvitatás ténye már egyfajta elismerést – ám nem minden esetben egyenrangúságot – feltételez. A Rádió elnöki szobájában, annál a bizonyos ovális asztalnál megtörtént a véleménycsere, ám a tüntetők követelései, melyek „terítékre kerültek”, csupán a párt és a nemzet érdekei közti különbségeket világították meg még inkább.

A Rádió vezetőségének helyzetkezelése, az adott szituációhoz való viszonyulása megsztja a történéseket.²⁶ A tárgyalások eredményességét tekintve is különböző vélemények olvashatóak.²⁷ Igazságtétel helyett, pusztán a székházban uralkodó feszült helyzet szemléltetésére idézem a cselekmény központjában lévő Koszmovszky Edina és beszélgetőtársa, Weinwurm Árpád szavait, akik az első delegáció tagjai közt voltak. „...*így jutottunk be a rádióba, ahol szabályszerűen ugyanúgy léptettek be, mint azt hiszem, ma is történik a beléptetés, hogy a kapu mögött egy portás fülke, [...] ott felvették az adatainkat, a nevünket, meg tán a lakcímet írták fel. Akkor felvezettek bennünket az első emeletre, [...] a rádió elnö-*

---

24 „...a Piroskabátos Lány az jelkép vagy szimbólum [...] mai ésszel, hogy egy totális erőszakrendszemben jön egy tizennyolc éves lány, és a kezébe vesz egy papírlapot, és vállalja azt, hogy ezzel az örületes túlhatalommal [...] szembeszállva kétszer megkísérli azt, hogy ezt az üzenetet közvetítse.” In: Tóbiás, 2003. 429.

25 Weinwurm Árpád beszámolója. In: Tóbiás, 2003. 419.

26 Gosztonyi Péter véleménye szerint Benke Valéria nem volt hajlandó a küldöttség kívánságát teljesíteni. In: Gosztonyi, 1988. 77.; Ezen a véleményen van Molnár Miklós is, aki könyvében úgy fogalmaz, hogy Benke eme döntése már sokkal súlyosabb volt, mint az előző napi – október 22-i – visszautasítás. In: Molnár M., 1998. 135.; Gyurkó László álláspontja szerint a Rádió vezetősége már az előző este egyetértett a diákok követeléseivel, viszont a szovjet csapatok távozására és a többpártrendszerre vonatkozó pontokat nem voltak hajlandók beolvasni. Gyurkó László: A bakancsos forradalom. Budapest, 2001. 67. (továbbiakban: Gyurkó, 2001.)

27 A Havasi–Herczeg–Kerek-féle brosúra legfőbb megállapítása, hogy a tárgyalások eredményesekek voltak. A küldöttség egy tagja az erkélyről ismertette is a megállapodást. In: Havasi–Herczeg–Kerek, 1957. 24–25.; Balázs Gergely a következőket írja: „*Mire egy küldöttséggel – hosszas huzavona után – sikerült egy mindkét fél által elfogadható kompromisszumos beszámolót elfogadni az eseményekről és a követelésekről a felvonulók már türelmüket veszítve csak az eredeti pontok ismertetését fogadták el.*” In: Balázs, 2013. 182.

kének, a tanácsterme, vagy tárgyalója, [...] oda bevitték bennünket.²⁸ A küldöttség többi tagját név szerint nem említik, csak egy-egy jelzővel illetnek két személyt: a beszkártos és a Petőfi-körös.²⁹ „A teremben, ahová beléptünk, [folytatja Koszmovszky Edina] ott volt egy hatalmas [...] ovális asztal. Helyet foglaltunk és Benke Valéria nem volt jelen az első pillanattól fogva [...] nem egyedül jött be, de testőrökkel, rendkívül feszült volt a hangulat. Nem tudom, én olyan elektromosságot éreztem, ami nehezen kimondható...³⁰

A tárgyalás a küldöttség két tagja szerint meglehetősen rövid volt, nem tartott tovább 10 percnél. Weinwurm Árpád elmondása alapján Benke egyszer azzal a kijelentéssel hagyta el a termet, hogy mindenképp egyeztetnie kell a belügyminiszterrel a kialakult szituációról. „...hát mi ott várahoztunk [...] ha úgy tetszik, csapat papot hagyott ott bennünket, [...] tehát egy ilyen várahozó helyzet volt, egy ilyen tanácstalanság, és akkor mindenki beszélt, mondta a magáét.”³¹ Csongovai Per Olaf – aki vélhetően egy másik delegáció tagja lehetett – emlékei szintén szemléletesek: „S ott ült a Valéria az asztal alatt és telefonált. Azt mondja, ő nem tudja itt a saját hatalmából beolvasni a 16 pontot, föl hívta a pártközpontot. Ott mondták neki, hogy nem, szó sem lehet róla.”³²

A tömeg számára minden megoldási kísérlet ígéretés volt, mivel konkrét eredmény nem követte azokat. Eredeti követelésük, a pontok azonnali közlése nem valósult meg. A Rádió munkatársai azonban a folyamatosan növekvő feszültségeknek, illetve az események eszkalálódásának igyekeztek gátat szabni a felkínált opcionális lehetőségekkel.³³ A küldöttségek menesztése után kialakult sürgető helyzetben a kommunikáció hiánya jelentette a legnagyobb problémát; az „utca” nem tudta, hogy mi folyhat bent az épületben.³⁴ A tanácstalan szituációt végül az utcán várahozó tüntetők oldották fel; a tettelegesség különböző eszközei-

---

28 Tóbiás, 2003. 421.

29 Beszkártos: Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság alkalmazottja; Petőfi-körös: a Petőfi-kör tagja. A szervezet a Dolgozók Ifjúsági Szövetsége (DISZ) oltalma alatt jött létre, egyfajta vitaforumként szolgált.

30 Tóbiás, 2003. 423–424.

31 Tóbiás, 2003. 424.

32 Csongovai Per Olaf interjú. Készítette Eörsi László 1992-ben. Az 1956-os intézet Oral History Archívuma 420. sz. 17.

33 Balázs Gergely két éve megjelent – tehát frissnek mondható – tanulmányában egyértelműen azt hangsúlyozza, hogy ezek a megoldási kísérletek mind az időhúzást szolgálták. In: Balázs, 2013. 182. Ebben az esetben felvetődik a „miért” kérdése, melyet területi okok miatt nem fejtek ki részletesen. Ám hogy mennyi esély lehetett volna arra, hogy a tüntetők szép lassan széteszlanak, valamint hogy egy Poznańhoz hasonló eseménysorozat játszódik le október 23-án, annak mérlegelését meghagyom az olvasó számára.

34 „Az történt, hogy lenn a tömeg attól félt, hogy minket letartóztattak, vagy eltüntünk.” In: Tóbiás, 2003. 424. Továbbá a bizalmatlanság legfőbb oka az ÁVH elleni ellenszenv volt. In: Balázs, 2013. 183.

hez nyúltak. Köveket, törmelékeket dobáltak a Bródy Sándor utcai Rádiószékház homlokzatára. **„Én magam is követ fogtam a kezembe és dobáltam. De sok ablakot betörtem. Három-négy ablakot.”**³⁵ – írja Pataky Dezső. Mások – ki hogy tudott – felkapaszkodtak az ablakok rácsain, avagy a szomszédos épület előtt felállított állványzaton,³⁶ és bemásztak a Rádió épületébe. **„Egymás tenyerébe, majd vállára lépve másztak fel a nyitott ablakhoz, oda, ahol én álltam. [...] természetesen segítettem nekik, sorra kaptam el a karjukat és húztam be őket a szobába. [...] Egyszer csak valamiféle zajt hallok hátulról, s ahogy lendítem be a következőt, utánanézek... Jaj, ez nem lehet igaz!... Hiszen ezek szedik össze őket! Elkapják és máris viszik őket valahová! [...] ne próbálkozzatok, elvisznek benneteket! – és toltam őket vissza.”**³⁷ – emlékszik vissza Gombos Katalin színművésznő, aki ekkor a Rádió főépületében tartózkodott. Az épületbe engedély nélkül behatoló embereket a karhatalom elfogta.³⁸

Benke Valéria telefonon keresztül érte el Losonczy Gézát, aki ekkor Pethő Tiborral és Vásárhelyi Miklóssal a Magyar Nemzet szerkesztőségében tartózkodott. Miután elmondta neki, hogy a helyzet egyre fenyegetőbbé kezd válni, megkérte, hogy jöjjön át a Rádió székházába. Losonczy, Pethő és Vásárhelyi nyolc óra tájban érkezett a Rádióhoz.³⁹ Vásárhelyi Miklós elmondása alapján ő és Benke is egy állásponton voltak: *„a növekvő feszültséget csak a követelés teljesítésével lehet leszerelni.”*⁴⁰ Benke Valéria telefonon keresztül ismertette álláspontját a pártközponttal, amelyet határozottan elutasítottak. A Magyar Rádió igazgatónőjét tájékoztatták, hogy hamarosan Gerő Ernő fog beszédet mondani.

Gerő Ernő beszédét pontban 20 órakor közvetítette a rádió egyenes adásban a párttitkár dolgozószobájából.⁴¹ *„Amikor ez a beszéd elhangzott, mi fölálltunk és azt mondtuk, hogy nekünk itt már semmi tennivalónk nincs. Ez a párt hivatalos álláspontja és ez az a politika, amit mi nem tudunk képviselni.”*⁴² – emlékszik Vásárhelyi Miklós. Azt már előre lehetett sejte-

---

35 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

36 A Rádió székháza melletti épületet renoválták.

37 Ómolnár, 1989. 92.

38 Balázs Gergely megjegyzi, hogy az államvédelem úgynevezett operatív osztálya kérdezte ki az elfogott vagy az épületbe került személyeket. In: Balázs, 2013. 183.; a Rádió védői a Havasi–Herczeg–Kerek-féle brosúra szerint 37 fegyverest, Gyurkó László szerint 40 foglyot ejtettek az éjszaka folyamán. In: Havasi–Herczeg–Kerek, 1957. 61.; Gyurkó, 2001. 78.

39 Gyurkó, 2001. 68.

40 Tóbiás, 2003. 413.

41 Gerő beszédét lásd: In: A forradalom hangja. 1989. 23–26.

42 In: Tóbiás, 2003. 413.

ni, hogy a tömeg sem fogja kitörő örömmel fogadni a párttitkár monológját.⁴³ A szűkebb pártvezetésben uralkodó káoszt, kapkodást igazolja, hogy a háromnegyed órára tervezett beszédből csupán negyed óra szónoklat lett.⁴⁴ A Rádió vezetőségének meghiúsult kísérletei után a Központi Vezetőség (KV) eme döntése súlyos következményekkel járt. Elmélyítette a tömegpszichózist, melynek következtében a zavargások egyre hevesebbek lettek, s a tüntetők már csoportosan is veszélyeztették a Rádió főépületét.

Tüntetésből fegyveres harc

A Magyar Rádió előtti történések 20 és 21 óra között érték el a tetőpontot. Innentől kezdve beszélhetünk általános zavargásokról, majd később fegyveres harcról. Nézetem szerint az ostrom megkezdése előtti legfontosabb esemény a mindmáig tisztázatlan Bródy Sándor utcai főkapu betörése volt. Ez az eset a tüntetők és a Rádiót védők közti első komolyabb konfrontációk egyike, a tettegesség legsúlyosabb formája. Komoly okok kellettek ahhoz, hogy a demonstrálók idáig eljussanak, és erre rászánják magukat.⁴⁵

A tüntetők a Rádió székházának dupla szárnyas tölgyfa kapuját az utcán hagyott vágókoscsival törték be.⁴⁶ A történeti irodalom – a rendszerváltás előtti, utáni és napjaink szakirodalmá – amellet, hogy erről az eseményről ritkán tesz említést, az időpont meghatározásában nem egységes.⁴⁷ Sőt mi több, a szemtanúk véleménye ennél még differenciáltabb.⁴⁸ Magának az eseménynek a leírásához eddig egyetlen forrás sem állt rendelkezésre. Pataky

---

43 A kádári történetírás által hangoztatott álláspont szerint a tüntetők nem hallhatták a beszédet. In: Havasi–Herczeg–Kerek, 1957. 32.; Szemtanúk elmondása alapján viszont a kihelyezett rádió-készülékekből a tömeg hallotta a beszédet (avagy annak egy részét). *„Igen ám, de amint mondtam, az utcában lakók némelyike kitétte az ablakba a saját készülékét, már akkor, amikor mindenki a 16 pont beolvasására várt. Ezen hallgatták Gerőt, az első egy-két percben még viszonylag csendben, de aztán egyre többször belefújtak...”* In: Ómolnár, 1989. 103.

44 Gyurkó, 2001. 80.

45 Mi vehette rá a tüntetőket erre a cselekményre? Vajon az a tévhit, hogy a Rádióba menesztett küldöttséget elfogták, netalántán kivégezték? Az általános elégedetlenség a fegyveres karhatalommal szemben? Gerő Ernő rádióbeszéde? A csalódottság, mert a követeléseket nem közölte a Rádió? Avagy, ha mindez együttesen befolyásolta az összegyűlt embereket, akkor melyik tényező volt domináns ezek közül?

46 Ez a gépjármű konkrétan az, amelyet a követelések rögzítésénél használtak (használni próbáltak). In: Tóbiás, 2003. 425.; Balázs, 2013. 183.

47 Dr. Berki Mihály 20 óra 30 perc és 21 óra közé teszi ezt az eseményt. In: Dr. Berki Mihály: Hadsereg vezetés nélkül. Budapest, 1989. 37.; Gyurkó László 19 óra környékére. In: Gyurkó, 2001. 67.; Balázs Gergely a Gerő-beszéd előtt tárgyalja. In: Balázs, 2013. 183.

48 K. L. beszámolója alapján a főkapu betörése a Gerő-beszéd előtt történt. In: Ómolnár, 1989. 99. Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának egyik kutatható minősítésű interjújában az interjúalany valószínűsíti, hogy a kapu 20 órakor zárva volt. Koszmovszky Edina szerint ez az esemény Gerő Ernő rádióbeszéde után történt. In: Tóbiás, 2003. 425.

Dezső feljegyzése ehhez fontos tanúságtétel, mivel ő azok között volt, akik ekkor bejutottak az épületbe. *„Az egyik Vippon-kocsi odafarolt a Rádió kapujához és háromszor-négyszer nekiszaladt. Az ajtó recsegett, ropogott s csak kicsikét engedett. Hiába feszítették a nyílásba a vastag zászlórudat, eltörött. Az autó ismét nekirugaszkodott, az ajtó recsege kitérült, aztán az ajtó másik szárnya is. A tömeg betört a Rádióba. Én is rohmoztam. A kapu alatt ám megtorpantam, mert Á. V. H-ás [Államvédelmi Hatóság – M. A.] szuronyok meredtek vészjóslóan felénk. A kapu alatt szorongott a tömeg és a kis lépcsőn rohant mindenki felfelé, baloldalt esett a feljárat. [véltetően a Rádió magasságszintjére vezető lépcsőről van szó – M. A.] Nagynehezen én is odajutottam. Felszaladtunk a lépcsőn. Mentem ameddig lehet, ám zsákutcába estünk. Nem volt út tovább csak visszafelé. Az ablakok a Rádió udvarára néztek. Az udvaron Á. V. H-ás osztagok álltak készültségben, feltűzött szuronyokkal. S elhangzott bent az épületben az első lövés. Menni kellett kifelé. Az Á. V. H-ások bejöttek és körülfogtak bennünket a teremben. Puska volt mellünknek, puska a hátunknak szegezve. A könnyfakasztó gáz fojtogatva beteretjedt. Az egyik sarok ajtó ablaküvegén három puskagolyó nyoma. Négykézláb, futva menekültem a szűk folyosón, a falhoz lapulva erősen. Lábam alatt a padló vérmomos volt.”⁴⁹*

Ez a momentum minden bizonnyal meghatározó, mondhatni drasztikus élmény volt az ELTE fiatal diákja és minden résztvevő számára. A dulakodásba olyanok is belekeveredtek, akiknek nem állt szándékukban konfrontálódni a karhatalmistákkal, csupán sodródtak az eseményekkel; vagy éppen a kapu betörésére vállalkoztak, ám behatolni az épületbe már nem akartak. A Rádió épületegyüttesének védelmére kirendelt egységek – ahogy több beszámolóban is olvasható – könnygáz- és füstgránát, vízfecskendő és egyéb tömegoszlató módszerek alkalmazásával igyekeztek visszaszorítani a tömeget.⁵⁰ **„Kiszorítottak bennünket a Múzeum kertig. Elöttem egy fiatal tacsó katonának sem való ávós emelgette a szuronyt. [...] Egyet rándult a tömeg és hátraszorította, hátranyomta a gyáva ávósokat. Benyomtuk őket a Rádió épületébe.”**⁵¹ A tömegoszlató módszerek sikertelenek voltak; az utcán újra és újra összeverődő tömeg indulatait nagymértékben szították.

Az Államvédelmi Hatóság sorkatonái olykor maguk sem tudták értelmezni a kialakult helyzetet. Fontos hangsúlyozni, hogy nem tisztokról, hanem sorozott katonákról van szó, akiket egy adott objektum – jelen esetben a Magyar Rádió – védelmére rendeltek ki. *„A Baross utcán mentünk végig, [emlékszik egy volt ÁVH-s sorkatonára] és amikor a Baross utcából befordultunk a Szentkirályi utcába, ott ahol van a Stomatológiai Intézet, akkor ott abból a házból kiabáltak le férfiak, nők, köpködtek. »Rohadt Rákosi-bérencek, rohadt ÁVO.« Meg minden. Nem tudtuk felfogni. [...] Dobáltak minket kövel. És elkezdtünk futni.*

---

49 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

50 *„Fejünkre hullott a foszforos-füstbomba. A tömeg először megfuttott, később visszadobták a füstbombákat a Rádió nyitott ablakán.”* In: Pataky Dezső naplója. 1956–57.

51 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

És az emberek mellettünk, hogy: »Magyarok vagytok, ne lőjetekek!« [...] Nem is tudtam, hogy mi van. Most mi ez, kik ezek? Meg miért kiabálnak, miért kellene löni? Meg miért mondják, hogy ők magyarok, hát én is magyar vagyok. Mi a baj?⁵² Ám nem ez volt az egyetlen probléma. A tiszti kar képzetlenségé⁵³ mellett a sorállomány kiképzésben is akadtak – úgyszólván – rögtönzött megoldások, amelyek rámutatnak a fegyveres erők felkészületlenségére és szervezetlenségére. „Lementünk az udvarra, és az én szakaszparancsnokom felállított minket egy ilyen oktatási négyyszögbe. [...] Egyszer csak azt mondja: »Jah igen! Elvtársak, a könnygázgránát kezelését ismerik? – Nem ismerjük. Nem is láttunk még. – Jó, akkor – szólt egy katonának az felrohan, hozott könnygázgránátot – ezt itt kihúzza, ezt meg így húzza, úgy húzza.« Mindenkinék adott egyet.⁵⁴

A pszichés nyomás következtében, valamint a tömegosztatási módszerek sikertelensége miatt a Magyar Rádió védői **célzott sortüzet** alkalmaztak a tömeggel szemben. Szentanúk emlékezéseiből két helyszínt lehet meghatározni, ahonnan a védők biztosan tüzet nyitottak a tüntetőkre. Az egyiket a **Rádió székházának emeleti ablakai** jelentették. Ennek elsőszámú bizonyítékai a korabeli – az ostrom után készült – fotográfiák, amelyeken egyértelműen megfigyelhető, hogy a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai főépületének homlokzatát a második és harmadik emeleti ablakok körül teljesen szétlőtték. A későbbi felkelők az éjszaka folyamán – mivel a sötétben nem láttak szinte semmit – a célpontot úgy állapították meg, hogy ahol torkolattüzet láttak, oda lőttek vissza.⁵⁵ „Az ávosok az egyik ablak mögül sorozatot engedtek a tömegbe. A sorozat egy fiatal fiút találtak (sic!) el.”⁵⁶ – írja Pataky Dezső. Számos más beszámoló is utal arra, hogy az ÁVH-sok az emeletről tüzeltek a tömegre.⁵⁷ Szükséges megjegyezni, hogy az emeleti ablakokból nagyobb eséllyel lehe-

---

52 Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának kutatható minősítésű interjúja alapján.

53 Zsitnyányi Ildikó a tiszti állomány képzetlenségére hívja fel a figyelmet tanulmányában; megjegyzi, hogy a tiszthelyettesek teljes értékű parancsnokká nevelése, illetve a parancsnokok szakismeretei is hagytak némi kívánnivalót maguk után, valamint „a már korábban kialakult ideológiai megosztottság egyre inkább elmélyült, a »szocialista öntudatra nevelés« mind kevésbé érte el a célját, a propaganda demagóg szövegei egyre inkább süket fülekre találtak.” In: Zsitnyányi Ildikó: Hadsereg és forradalom – 1956. Hadtörténelmi közlemények. 1999/4. 825–826.

54 Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának kutatható minősítésű interjúja alapján.

55 „Nekem azt mondta ez a gyerek, hogy oda löjek, ahol fényt látok. A fegyver villanását este már jól lehet látni. Jól van, löjünk oda!” Kabelács Pál visszaemlékezése. In: A forradalom emlékezete. Személyes történelem. Az Oral History Archívum interjúi alapján összeállította Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus. Budapest, 2006. 80. (továbbiakban: A forradalom emlékezete, 2006.)

56 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

57 „Akkor még jobban kezdtek lövöldözni valahonnan fölülről.” Takács Béla visszaemlékezése In: Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Szerk: Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Budapest, 1994. 170. (továbbiakban: Pesti utca, 1994.); „...a taxisofőr húgom éppen aznap vitt egy fuvarát a fővárosba [...] Átlőtt karral jött haza. Kiderült, hogy a Rádiónál kiszállt a kocsijából, belekeveredett a tömegbe. Ő volt az első, aki megsebesült... Énekeltek, jelszavakat kiabáltak, aztán egyszer csak a Rádió irányítójából rájuk lőttek.” Nagy Attila beszámolója. In: Ómolnár, 1989. 115.; „Este olyan 9-10 óra tájban kilőttek, amit sosem felejték el. [...] Főntről a Rádióból. [...] Egy 19 éves fiatalember ott, rögtön meghalt.” Lux Gellért emlékezése. In: Orbán Éva: Üzenet a barikádról. I-II. Budapest, 1996. II. 37. (továbbiakban: Orbán, I-II. 1996.)

tett fejre, avagy a test felső részére célozni. Meglehetősen kevés volt az esélye annak, hogy a lövés a lábat érje. Ezért ezek a lövések semmiképpen sem értelmezhetők riasztólövésnek.⁵⁸

A másik helyszín, ahonnan az államvédelmisek lövéseket adtak le, a Pollack Mihály tér felőli rész; **a Rádió épületeit összekötő udvar** volt. Ezt a területet kerítés választotta el a tértől, és közvetlenül a Nemzeti Múzeum udvarának hátsó részére nézett. Mára ezt a területet beépítették, de a kerítés és a régi vaskapu még mindig látható. **„A bokrok mögül lőttek ki a Rádió védői. A Rádió épülete nem volt beépítve. Ahol a spanyol lovasiskola volt, a Bródy sarka és a Rádió közt vaskerítés volt. Térdig érő kőaljzaton hatalmas vasrács volt, [...] a bokrok mögül jött a torkolattűz.”**⁵⁹ – emlékszik Sebestyén Márta.

A kádárista propaganda, majd történetírás az úgynevezett ellenforradalmi tézis alapvető bizonyítékeként állította, hogy október 23-án, a Rádió előtt a tüntetők használtak először lőfegyvert.⁶⁰ Tette ezt úgy, hogy a különféle brosúrákban – vagy épp egy kiadványon belül – közölt információk egymásnak ellentmondók voltak. Az első fegyverhasználat mi-kéntjéről – azaz, hogy ki lőtt először – napjaink szakirodalma azon az állásponton van, hogy a Rádió védői használták először fegyverüket.⁶¹ A karhatalmisták fegyverhasznála-ta okmányszerű hitelességgel bizonyítható. Az Országos Mentőszolgálat Központi Men-tőállomásának esetnaplóí szerint 21 óra 12 perckor érkezett az első lövésí sérülésről szóló bejelentés a mentők felé. A 21 óra 12 perc és 21 óra 35 perc közt feljegyzett sérültek kivétel nélkül civilek voltak. Az esetnaplók bejegyzései szerint az első államvédelmis lőtt sérültet 21 óra 40 perckor jelentették a mentőszolgálat központjába.⁶²

Több szemtanú emlékeiben mély nyomott hagyott az a momentum, amikor – vélhetően nem egy alkalommal – mentőautókkal próbáltak utánpótlást szállítani a Rádió épületéhez. **„Borzasztó haragot ébresztett az emberekben, hogy egy mentőautót használtak fel arra, hogy odajussanak! Nem embert menteni jönnek a mentőkocsival, hanem embert**

---

58 A Történelmi Tényfeltáró Bizottság munkatársai, Kahler Frigyes és M. Kiss Sándor az ér-
vényben lévő szolgálati szabályzatok alapján megállapítják, hogy lőfegyvert tömegosztatásra alkal-
mazni oly módon volt megengedett, hogy – az osztatásra felhívó parancs megtagadása után – előbb
levegőbe lőtt sortűzet (tömeg feje fölé lövetés) kellett alkalmazni, majd ha a tömeg széteszlása nem
történt meg, akkor az úgynevezett *porzó sortűz* (tömeg lábai elé lövetés) következett. Amennyiben a
tömeg továbbra sem hátrált, a *térdmagasságon aluli célzott lövés* következett. In: Kahler Frigyes – M.
Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, A fordulat napja, Ismét sortűzek, A
Nagy per. Budapest, 1997. 40.

59 Orbán, I. 1996. 292.

60 Lásd például: Ellenforradalmi erők a magyar eseményekben II. (ismertebb nevén: „Fehér
könyvek”) 16, 25. Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig. Dokumentumok és
jelentések alapján írta Lovas Márton. Budapest, 1957. 21.

61 Balázs, 2013. 186.; Horváth, 2003. 64–67.

62 Gy.Sz.: 368; 10.92.86; Ir.O.37. Páratlan Esetnapló 1956. X. 15. – XI. 23-ig. Forrásörző
intézmény: Kresz Géza Mentőmúzeum.

ölni.”⁶³ A vöröskereszt álcája mögé bújtatott szervezkedés fokozhatta talán a leginkább a tüntetők gyűlöletét és megvetését az Államvédelmi Hatóság iránt.⁶⁴ Egy szemtanú elmondása szerint a tömeg így fogadta a fehérköpenyes ÁVH-sokat: **„Ahogy a Múzeum körúthoz odaértünk, éppen fordulna egy Skoda mentőautó. Fehérköpenyesek kiabáltak belülről: »Álljanak félre, álljanak félre, mert menteni akarunk!« Valaki, a fene tudja hogyan, meglátta, hogy katonaruha van az illetőn. Kirángatták a kocsiból, kinyitották a mentőautó hátulját, ahová a sebesültet szokták betolni. Ott négy katona ült bent. Fehér köpenyben ávós katonák. Tele volt fegyverrel a mentőautó. [...] Kiszedték a fegyvereket, a kocsit oldalra borították és felgyújtották.”**⁶⁵

A felkelők – többek között – ily módon jutottak fegyverekhez, s viszonyozták a karhatalmisták lövéseit. Előfordult olyan eset, hogy a rendőrök és a katonák is átadták fegyverüket, avagy a tüntetők éppen erőszakkal vették el azt tőlük.⁶⁶ Az éjszaka során – nagyjából 22 óra 30 perc után – érkeztek meg a budapesti munkáskerületek dolgozói, köztük a gyakorta emlegetett csepeli munkások, akik különböző fegyverraktárakból és üzemekből – például a Lámpagyárból – fegyvereket és lőszeret hoztak magukkal.⁶⁷ Ezeket szétosztották a továbbra is harcolni kívánó emberek között. *„A Bródy Sándor utcánál mentem visszafelé a rádió előtt, a főbejárat előtt, mentem a Szentkirályi utca felé, és akkor egyszer csak [...] jött egy pali géppisztollyal. És úgy kérdeztük, nem is én kérdeztem, valaki kérdezte, honnan szerezted? Azt mondja [...] itt a Mikszáth Kálmán téren osztják a géppisztolyokat.”*⁶⁸

Azok, akik nem akartak fegyvert fogni, illetve nem tudtak időben elmenekülni a helyszínről, kapualjakban, épületek udvarain és egyéb biztonságos helyeken kerestek menedéket a lövések elől. Pataky Dezső naplójában állandó életveszélyről számol be: **„Három gránátot dobtak ránk. Kettő felrobbant; a harmadik az udvarra esett, nem robbant fel. Szerencsére a két gránát nem tudott kárt tenni életünkbe, de törmelékeket és földet szórt ránk. És kétségek győtortek azért is, hogy a fel nem robbant gránátba véletlenül beletalál egy ávós golyó és felrobban. Akkor pedig nekünk végünk. Öt-hat lépésre volt tőlünk a fekete-piros csíkos nyeles kézigránát.”**⁶⁹

---

63 Pesti utca, 1994. 170.

64 Fontos megjegyezni, hogy ezek a mentőautók nem az Országos Mentőszolgálat gépjárművei voltak. Források tanúsága szerint a BM Korvin Ottó Kórház rendelkezett hasonló, IFA Phänomen típusú betegszállító autókkal. In: Az Országos Mentőszolgálat működése a harcok alatt. Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, Különgyűjtemény – F 7/15. őrzési egység 245–246. fólió

65 Fónay Jenő beszámolója. In: Orbán, II. 1996. 195.

66 *„Akkor elvettük a katonáktól, volt, akinek nem volt fegyvere, nem volt golyója, próbáltunk golyót szerezni. Akkor a rendőröktől elszedtük. Oda is adták.”* Lassan György interjú. Készítette Dr. Horváth Miklós 1993-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 511. sz. 10.

67 Balázs, 2013. 191.

68 Beliczay Árpád interjú. Készítette Beliczay László 2009-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 924. 18.

69 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

Az éjszaka során állandósultak a fegyveres harcok a Bródy Sándor utcán és környékén; kiterjedtek egészen a Gutenberg térig. Az intenzív ostrom során fedezéket kereső emberek kénytelenek voltak e tűzharcban – állandó veszélyben és bizonytalanságban – átvészelni az éjszakát. „**Én egy suszterájba szorultam 13-15 emberrel.** [írja Pataky Dezső] **Hirtelen ide tudtunk beszaladni. A suszterajnak csak egy bejárata volt, kiút nem lehetett más csak az, hogy ki az utcára, ahol ádáz lövöldözés folyt már. Egy kislány is volt közöttünk a suszterájba. Sok fiatal, de többnyire idősebb felnőttek. Hárman vagy ketten voltunk bent egyetemisták. Én közvetlen az ajtó mellett állottam a falhoz lapulva. Mellettem egy idősebb, kalapos bácsi bujt az ajtó mögött a sarokban. Volt velünk egy fegyveres is. Néha-néha tüzelt az ablakokban megjelenő ávosokra. Potyára nem lőtt. De egy gránátot dobtak az ajtó elé, s vigyáznunk kellett. Olyan borzalmas robbanás reszkettette meg a suszterajt, hogy nem is reméltem azt, hogy még élve megúszhatjuk. Kértük a fiút, hogy többször ne lőjjön, mert bedobnak a nyitott ajtón egy gránátot és végünk van. Nem lőtt többet. De ekkor ajtónk elé állt egy tank és löni kezdett. Lámpájának fénye éppen rám esett. Átfutottam a másik oldalra és ott lapultam a falhoz. Jó húsz perc múlva elment, odébb ment a tank az ajtó elől és most már nem féltünk annyira. [...] Egyszer csak mellettem feljajdult vékonyka hangon, sírva az egyik fiatal fiú. »Jaj, jaj jajjjajjaj« – sírta még utólszor és összeesett. Összeborzongtam. Közvetlen mellettem állott, még a könyökünk is összeért. Hamar hozzászaladtak. Tüdőlövést kapott. Végigfutott rajtam a halálfélelem. Pontosan mellettem állott... hátha most engem kapott volna el. Végig sem gondolhattam ezt, baloldalamon ismét felsírt egy fiatal fiú, aztán hangtalanul összeesett. Toroklövése volt. Nem, egy pillanatig sem maradtam tovább a fal mellett, a sarokba bujtam egy rossz vaságy mögé, ahol már három fiatal fiú volt. Összehúztam magamat. Félttem; s neveznék ezt gyávaságnak félttem. Talán ha ott maradok továbbra is a fal mellett, néhány másodperc múlva én is a padlón fetrengek véremben.»⁷⁰**

A drámai eseményleírások egyszerű, hétköznapi emberek történetei, akik aznap felvonnulni, tüntetni mentek az utcára; meg akarták tapasztalni azt, amit eddig még nem. Nem számítottak arra, hogy megmozdulásuk ekkora méretű lesz – megbénítva ezzel a pártvezetést –, sem arra, hogy az éjszaka folyamán – akarva-akaratlanul – súlyos fegyveres harcok részesei lesznek. Véleményeik, nézeteik a lejátszódott események hatására radikalizálódtak, s válaszreakcióik ennek megfelelően alakultak. A vezetők döntésképtelensége, a csalódottság érzése, a meghíusult próbálkozások és a löszerszállító mentőautók leleplezése után a Rádió védőinek fegyverhasználata készítette a tüntetők egy részét offenzív magatartásra, és arra, hogy fegyvert fogjanak a gyűlölt erőszakszervezet ellen.⁷¹

---

70 Pataky Dezső naplója. 1956–57.

71 Az épületegyüttes visszafoglalása október 25-én történt meg.

A demonstrálókból lett felkelők másnap, október 24-én délelőtt 10 óráig ostrom alatt tartották a Magyar Rádió épületeit.⁷² Időközben – körülbelül október 23-án 9 és 10 óra között – a moszkvai vezetés döntött a szovjet csapatok azonnali beavatkozásáról és bevonulásáról Budapestre.⁷³ Az idegen hatalom erőinek segítségül hívása a szovjetekkel elleni fegyveres harc, a szabadságharc kezdetét jelentette.

Záró gondolatok

Fontos feltenni a kérdést: Vajon az események menete során megváltozott-e az emberek eredeti célkitűzése? Mindvégig a 16 pont beolvasása lebegett a szemük előtt? Ha megváltozott a cél, akkor vajon mikor és miben érhető tetten? Végezetül pedig: Hogyan tekinthetünk 60 év távlatából erre a sorsfordító eseményre?

A tette kész egyetemi ifjúság követeléseinak széles körű ismertetése – melyet az utcára vonult emberek mindegyike magáénak érzett – az események láncolatát tekintve mindvégig általános célként értelmezhető. A stúdió ostromának elvi lehetőségét a szervezetlen és következtelen politikai és karhatalmi reakció teremtette meg, válaszút elé állítva így a tömeget. Az indulatfokozó tényezők révén a tüntetők célja differenciálódott, avagy kettévált: „a mikrofon megszerzése” mellett szembeszálltak az elmúlt évek kegyetlenségeit, minden gyűlöletüket és az egész politikai rendszert egyszerre megtestesítő erőszakszervezettel, az Államvédelmi Hatósággal is.⁷⁴ Ettől kezdve a tömeg dühe egyre szélsőségesebb eseményekben érhető tetten; gondoljunk például az október 30-i Köztársaság téri történésekre.

Az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlás eltörölte a magyar népben egységesen élő heroikus küzdelem értékítéletét.⁷⁵ A Kádár-éra „ellenforradalmi” teóriája megbénította az emlékezést, majd 1988–89-et követően az egész eseménysorozat megítélése oly hirtelen megváltozott, hogy annak szemlélésében mind a mai napig léteznek különbözőségek, késhegyig menő viták. Számos példát ki lehetne emelni, mégis tanulmányomban az esemény jelentőségére, szimbolikájára igyekszem felhívni a figyelmet.

---

72 A Központi Mentőállomás esetenaplóiban, október 24-én 9 óra 20 perckor jegyezték fel az utolsó lött sérülteket a Rádió környékéről (Puskin utca). Gy.Sz.:364; 10.92.28.; Ir.O.28. Páros esetenapló 1956. X. 12-től – XI. 16. Forrásörző intézmény: Kresz Géza Mentőmuzeum

73 Rainer, 2002. 96.

74 A fennálló politikai rendszert, s annak reakcióját jellemzi Mekis József (a minisztertanács elnökhelyettese) alábbi, 1956. október 23-án elhangzott kijelentése: „...a dugó kiszaladt az üvegből, de majd visszanyomjuk.” In: Jegyzőkönyv Tóbiás Áron kihallgatásáról. Budapest, 1957. május 24. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-150393/4. 172.

75 „A forradalom és szabadságharc leveréséig a csodálat elsődleges tárgya a magyar népben megmutatózó kétségbeesett heroizmus volt.” In: M. Kiss Sándor: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz-szabadságharchoz. In: Kortárs, 47. évf. 6. sz. 2003. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00070/mkiss.htm> (Letöltés ideje: 2016. április 14. 23:00)

A pártállam elsőszámú agitációs eszközeként a rádió – és a Bródy Sándor utcai Rádiószínház is – az elnyomás egyik szimbólumává vált. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint egy ismert korabeli – az épület elfoglalása után készített – fotográfia, melyen a Rádió főépületének erkélyére függesztett *Szabad Magyar Rádió* felirat látható. A „szabad” kifejezés itt az igazmondó, a hatalomtól független szinonimája. Az egyetemisták által megfogalmazott követelések közt szereplő szólásszabadság és a szabad rádióra való igény szimbolikus tartalma itt érződik igazán. A Rádió irányítása – a fizikai értelemben vett mikrofon –, avagy „az ország szócsöve” nem került az ostromlók kezébe, ugyanis a rádióadást átkapcsolták Lakihegyen keresztül a Parlamentbe.⁷⁶ Kialakult tehát egy ambivalens helyzet, egy olyan szituáció, amely győzelmet hirdetett, ugyanakkor tartalmi szempontból, az eredeti célok-
nak megfelelően sajnálatosan kudarcot vallott. Az esemény jelentéstartalma sokrétű, ám legfőképp a cselekvőképes és igenis cselekvő nép, Budapest lakosságának első jelentős har-
cát jelképezi az önkénnyel szemben.

**A Magyar Rádió Bródy Sándor utcai főépületének homlokzata
Szabad Magyar Rádió felirattal**

(A felvételt Mészáros Lajos készítette 1956-ban.) Forrás: Az 1956-os Magyar Forradalom
Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány fotóadatbázisa

---

76 Havasi–Herczeg–Kerek, 1957. 91–93.

Felhasznált irodalom

Források

Havasi Tamás – Herczeg János – Kerek György: A rádió ostroma 1956. október 23. Budapest, 1957.

Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. I-IV. Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala.

Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig. Dokumentumok és jelentések alapján írta Lovas Márton. Budapest, 1957.

Geometriai jegyzetek. Pataky Dezső naplója. 1956–57.

Jegyzőkönyv Tóbiás Áron kihallgatásáról. Budapest, 1957. május 24. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V–150393/4.

Gy.Sz.: 368; 10.92.86; Ir.O.37. Páratlan Esetnapló 1956. X. 15. – XI. 23-ig.; Gy.Sz.:364; 10.92.28.; Ir.O.28. Páros esetenapló 1956. X. 12-től – XI. 16. Forrásórző intézmény: Kresz Géza Mentőmuzeum

Az Országos Mentőszolgálat működése a harcok alatt. Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, Különgyűjtemény – F 7/15. őrzési egység 245–246. fólió

Szakirodalom

Balázs Gergely: A Magyar Rádió ostroma 1956. október 23-áról 24-ére virradóan. In: Sipos '65. Tanulmányok Sipos József 65. születésnapjára. Szeged, 2013.

Dr. Berki Mihály: Hadsereg vezetés nélkül. Budapest, 1989.

Gosztonyi Péter: 1956 A magyar forradalom története. Budapest, 1988.

Gyurkó László: A bakancsos forradalom. Budapest, 2001.

Horváth Miklós: 1956 hadikronikája. Budapest, 2003.

Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, A fordulat napja, Ismét sortüzek, A Nagy per. Budapest, 1997.

M. Kiss Sándor: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz-szabadságharchoz. In: Kortárs, 47. évf. 6. sz. 2003.

Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00070/mkiss.htm> (Letöltés ideje: 2016. április 14. 23:00)

Marton Endre: Tiltott Égbolt. Martonvásár, 2000.

Molnár Miklós: Egy vereség diadala. A forradalom története. Budapest, 1998.

- Orbán Éva: Üzenet a barikádról. I-II. kötet. Budapest, 1996.
- Ómolnár Miklós: Tizenkét nap, amely... 1956. október 23–november 4. Események, emlékek, dokumentumok. Budapest, 1989.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, 2002.
- Tóbiás Áron: Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek – Történetek Dokumentumok. 1945–1956. Budapest, 2003.
- Zsitnyányi Ildikó: Hadsereg és forradalom – 1956. Hadtörténeti közlemények. 1999/4. 824–850.
- Yngve Lundberg: Emberek a húsdarálóban. In: Nils Erik Baehrendtz: Ez történt, láttuk! Az 1956-os magyar népfelkelés története a rádióban elhangzott híradás és a helyszíni tudósítók jelentése a svéd sajtóban. Helsingborg, 2002.
- Felhasznált segédkönyvek, Forráskiadványok, Interjúk*
- 1956 Kézikönyve. Kronológia. Sorozatszerkesztők: Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1996.
- 1956 plakátjai és röplapjai. Szerk.: Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Budapest, 1991.
- 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúi:
- Beliczay Árpád interjú. Készítette Beliczay László 2009-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 924.
- Csongovai Per Olaf interjú. Készítette Eörsi László 1992-ben. Az 1956-os intézet Oral History Archívuma 420. sz.
- Lassan György interjú. Készítette Dr. Horváth Miklós 1993-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 511. sz.
- 1956-os Intézet Oral History Archívumának *kutatható* minősítésű interjúi. [Az interjúalany(ok) nem járultak hozzá a teljes körű hivatkozáshoz.]
- 1956-os Intézet Oral History Archívumának kiadványai:
- A forradalom emlékezete. Személyes történelem. Az Oral History Archívum interjúi alapján összeállította Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus. Budapest, 2006.
- Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Sorozatszerkesztők: Bak János, Békés Csaba, Gyurgyák János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1994.
- A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Főszerkesztő: Gyurgyák János. Budapest, 1989.

CSATÓ ANITA

**AZ ÍZLÉS TÖRTÉNETÉNEK VÁLTOZÁSAI
GADAMER HERMENEUTIKAI FILOZÓFIÁJÁNAK
TÜKRÉBEN**

Témavezető:

Dr. habil. Loboczky János CSc

Bevezetés

Dolgozatom fő témája az ízlésfilozófia, az ízlés által felvetődő különböző kérdések, melyekre a válaszokat elsősorban Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer*¹ című munkájában keresem.

Vitathatatlan, hogy Gadamer a huszadik századi filozófia egyik megkerülhetetlen alakja, továbbá az is vitathatatlan, hogy neve hallatán nem az ízlésfilozófia témaköre jut először eszébe az olvasónak. Sokkal hamarabb asszociálunk a hermeneutikára a szerző neve hallatán, s valóban: az *Igazság és módszer* című alkotása is elsősorban hermeneutikai kérdésekkel foglalkozó mű. Azonban az esztétika iránt érdeklődő emberként nem tudom nem észrevenni, hogy mennyire fontos szerepet játszik ebben az alkotásban az ízlés, az ízlésfilozófia kérdése, hogy az ítéletalkotásaink mennyire befolyásolják megértésünket. Ezért választottam dolgozatom fő témájává a fent említett Gadamer művön belül az ízlés megjelenését. Munkámban az ízlés történeti változásaira koncentrálok, a folyamatok bemutatásához pedig Gadamer módszerét, a hermeneutikát hívom segítségül. Fő célom, hogy Gadamer módszerét felhasználva átfogó képet adjak az ízlés történeti változásairól, fontos kérdéseiről (pl. *sensus communis*), miközben Gadamer új észrevételeit is kiemelem (pl. *divat és az ízlés viszonya*) az ízlésfilozófia eddigi elméleteiből. S miért pont az ízlés kérdése az, ami annyira megfogott Gadamer alkotásában?

Úgy gondolom, az ízlés kérdése elsősorban egy olyan problémakörhöz vezet el minket, amely minden egyes embert érint, erőteljesen meghatározza mindennapjainkat – még akkor is, ha ez sokszor nem tudatosul bennünk. Gondoljunk csak bele: hányszor mondjuk életünk során valamire, hogy „nem felel meg az ízlésünknek”, vagy milyen gyakran ítéljük

---

1 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer* – A filozófiai hermeneutika vázlatja, Osiris, Bp., 2003. Fordította: Bonyhai Gábor.

el társainkat azzal a felkiáltással, hogy „nem jó az ízlése”. De mire is gondolunk pontosan, amikor ezek a mondatok hagyják el szánkat? Mit értünk pontosan az ízlés, sőt a jó ízlés fogalma alatt? Az „én ízlésem...” tehát valami egyedi, sajátos, csak kizárólag ránk jellemző egyedi, mondhatni a priori dolog, amit születésünktől fogva hordozunk magunkkal? Hordozunk? Valóban tényleg csak hordozzuk, ennyi lenne az egész? Vagy folyamatosan alakítgatjuk, csiszoljuk, képezzük azt? Ez a „valami”, amit ízlésnek nevezünk, határozza meg ítéleteinket, így életünket, vagy pont fordítva: mi fejlesztjük, irányítjuk azt? És tényleg ennyire egyedi lenne, vagy létezik valamilyen társadalmi norma, ami meghatározza, hogy milyen is az a „jó ízlés”? S ha ez a norma valóban létezik, akkor az „én ízlésem” mennyire lehet egyedi, saját, csak egyetlen emberre jellemző, és mennyiben a tömeg ízlése? Véleményem szerint ezekre a kérdésekre a legeredményesebb válaszokat akkor kaphatjuk meg, ha az ízlést Gadamer módszerének, a hermeneutikának a tükre alatt vizsgáljuk. Gadamer művében maga is komplex hermeneutikai körbe helyezi az ízlés kérdését: az ízlésfilozófia kapcsán felidéződnek az ízlés történeti hagyományai, így elsősorban az egyik legnagyobb előd, Immanuel Kant tanításai az ízlés kérdéseiről. Kant munkássága megkerülhetetlen a téma kapcsán, így a dolgozatomban is részletesen kitérek rá. A problémával a szerző több aspektusból is foglalkozik, így például kitér az ízlés és az erkölcs, valamint az ízlés és a szépség viszonyára is, melyek az esztétikatörténet megkerülhetetlen kérdései.

Az *Igazság és módszer* alap gondolatával szoros kapcsolatba hozható az ízlés mellett a művészet is, hiszen Gadamer megpróbál rávilágítani, hogy a korábban annyira elterjedt tudományos módszer nem az egyetlen és kizárólagos útja az „igazság” elérésének. A mű során megpróbálja felmutatni az igazság olyan tapasztalati formáit, melyek túllépnek a puszta tudományos gondolkodáson: így kap jelentős szerepet a történelem és a filozófia tapasztalata mellett a művészet tapasztalata is. Ennek ered nyomába a hermeneutika, erre próbál meg a tudomány módszeres eszközeivel nem verifikálható válaszokat adni.

Így dolgozatom zárásában fontos szerepet kap az ízlés és a művészet viszonya – hiszen Gadamer szerint a művészet az a terület, melynek igazsága képes túllépni az egzakt tudományos módszereken. Ezért a hermeneutika szemléletmódját felhasználva és Kierkegaard egyik tanulmányára² hivatkozva próbálom meg feleleveníteni és összevetni két különböző korszak ízlését a művészet (jelen esetben a színháztudomány) területén. Kierkegaard szövegében egyszerre megtalálható a művészet által megnyíló horizontok igazsága(i), valamint a hagyomány felelevenedése egy komplex hermeneutikai univerzumban.

Fontosnak tarom, hogy Gadamer módszerével, a hermeneutikával foglalkozzunk, s ennek tükrében vizsgáljuk ízlésünket – akár a saját, mindennapi, „nem tudományos” életünkben is. Hiszen minden nap mi is egyfajta „hermeneutikai körben” élünk: új és új jelensé-

---

2 Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban, in: Soren Kierkegaard: Vagy-vagy, Osiris, Bp., 1994. Fordította: Dani Tivadar.

gekkel, ingerekkel találkozunk, melyeket próbálunk megfejteni, értelmezni, megérteni, s saját értékítéleteinket, ízlésünket érvényre juttatni. Ez a próbálkozásunk hol sikerrel jár, hol pedig nem, de egy biztos: mindig ítéleteket alkotunk mindenről. Ítéletalkotásunkban ízlésünk pedig kiemelt szerepet játszik, ezért is gondolom fontosnak, hogy foglalkozzunk ezzel a témával.

Gadamer és a hermeneutika – Az ízlés és a hermeneutika viszonya

Hans-Georg Gadamer a XX. század hajnalán született a németországi Marburg városában. Nevéhez elsősorban a már a bevezetőben is említett filozófiai hermeneutika modern értelmezése kapcsolódik.

Gadamer egyetemi tanulmányait Breslauban, majd szülővárosában, Marburban folytatta, ahol Paul Natropnál és Nicolai Hartmannál tanult. Később a freiburgi egyetem tanulója volt, ahol Edmund Husserl és Martin Heidegger előadásai nagy hatással voltak rá. Gadamer kezdetben klasszika-filológiával foglalkozott, 1929-ben Platón dialektikus etikájából habilitált Heideggernél. Már korai, leginkább az antikvitással foglalkozó írásaiban is felfedezhetőek utalások hermeneutikai elképzeléseire, így például az 1934-ben megjelent Platón-tanulmányában is találunk erre utaló szövegrészeket.

Gadamer egyetemi professzorként, tanszékvezetőként, dékánként, majd rektorként magasan ívelő karriert tudhatott már maga mögött, amikor 1960-ban megjelent *Igazság és módszer* című írása, amely meghozta számára a nemzetközi elismerést is.

Az *Igazság és módszer* című műve a hermeneutika modern értelmezését nyújtja a filozófia számára, nagyban támaszkodik egykori professzora, Heidegger tanításaira.

Maga a hermeneutika azonban hosszú történeti múltra tekint vissza. Hermeneutika alatt általánosan az „értelmezés tudományát” értjük, a filozófiai hermeneutika az emberi tapasztalatokban betöltött különféle értelmezéseket vizsgálja.

A hermeneutika szó azonban többretegű, egyes korokban más-más értelemben használták. Hermeneutika alatt eredetileg a szent szövegek értelmezését értették, a hermeneutika tehát a nyilvánvaló jelentés mögött meghúzódó többletjelentéseket próbálta feltárni. Viszont, mint ahogyan arra Gadamer is utal az *Igazság és módszer* bevezetésében, a hermeneutikát használták a gyakorlati életben is, így például a jogtudomány vagy a retorika területén.

A hermeneutikát mint „tudományt” a romantika fedezi fel újra, ekkortól alakulnak ki modern értelmezései. A romantika korában a hermeneutika alaptételeit Schleiermacher fogalmazta meg. Két alapelvet különített el, ami Gadamer munkásságában is jelentős szerepet játszik: 1. A szöveget mindig a kortárs olvasó kontextusából kiindulva kell értelmezni. 2. A hermeneutikai kör: a szöveg egészének megértése feltételezi a részek megértését, a részek megértése pedig feltételezi az egész megértését. Ez a későbbiekben Gadamer munkásságában is jelentős szerepet fog játszani.

Gadamer hermeneutika értelmezése leginkább volt professzorának, Heideggernek az értelmezéséhez áll közel. Ahogy Gadamer nyilatkozott róla: „*Heidegger zseniálisan tudta a szavakat és a fogalmakat az egész világra úgyszólván rányitni. Ezt én mindig a szövegek és a személyek, a valamire vonatkozó kijelentések megértésével tettem.*”³ Heidegger számára a hermeneutika a létmegértésben, a létező és a lét közötti differencia felfogásában, a nyelv elsődlegességének hangsúlyozásában jelentős. A hermeneutika itt már nem a humán tudományok alapja (nem úgy, mint Diltheynél), hanem az ún. fundamentális ontológiához tartozik. Heidegger szerint létezésünk alapjellegzetessége, hogy megértjük és értelmezzük környezetünket, az összes többi tudományos értelmezés csakis kizárólag erre épülhet, így a hermeneutika alapvetőbb számára mindenféle tudománynál.⁴ Gadamer ezen elméletet gondolja tovább, ez alapján kritizálja a korábbi hermeneutikát tudományosságra törekvése miatt. A művészettel kapcsolatban pedig főleg Heidegger alapvető szemléletmódjához kapcsolódik: a műalkotásban az igazság tükröződik, „lép életbe”.

Ez a heideggeri hatás jól kitapintható Gadamer 1960-ban született *Igazság és módszer* című műve kapcsán. Heideggerhez hasonlóan Gadamer alapállítása a műben a következő: A tudományos módszer nem az egyetlen és kizárólagos útja az igazság elérésének. Kritizálja az „eltudományosodott”, mindent a tudománynak és a fejlődésnek alárendelt világot, valamint próbálja felmutatni az igazság olyan tapasztalati formáit a mű során, melyek túllépnek a tudományos tapasztalaton. Így jelenik meg a filozófia, a történelem és a művészet tapasztalata. Gadamer tehát a hermeneutikai igazság kidolgozása kapcsán Heidegger alap gondolatát viszi tovább és bővíti ki, miközben rég elfeledni látszott fogalmakat emel vissza a köztudatba, olyanokat, melyeket a tudomány miatt elutasítottak. Célja, hogy olyan elfeledett „hagyományokat” elevenítsen fel, amelyeket korának embere elfeledni látszik, hiszen társadalmá egyre nagyobb mértékben figyel pusztán a racionalizálásra, a tudományok fejlesztésére, s közben az „igazság” elveszni látszik, pedig ezek lennének azok a „hagyományok”, tapasztalatok, amelyek képesek lennének az embereket talán a tudományon kívüli tapasztalathoz visszavezetni, így például a művészet tapasztalatához. Ezért tűnnek fel az elfeledett „humanista vezérfogalmak”, mint például a tekintély vagy a hagyomány, a nyelv kitüntetett szerepe (hiszen az értelmezés mindig a nyelven keresztül történik), valamint az ízlés.

De hogyan is hozható viszonyba a hermeneutika az ízléssel?

Mint azt láttuk, a hermeneutika egyfajta módszer, eljárás, mely segíti az értelmezést, a szövegek megértését, általában véve az ember világban való eligazodását.

Fontos azonban, hogy tisztázzuk, hogy a hermeneutika nem tisztán módszer – mint például az egzakt tudományok által alkalmazott módszerek –, sokkal inkább egyfajta beállítódás, szemléletmód, ami szoros összhangban áll az ember alapvető létmódjával.⁵ A herme-

---

3 Művészet, amely szerint nem lehet igazunk, Dieter Mersch és Ingeborg Breuer interjúja Hans-Georg Gadamerrel, Gondolat – Jel, 1992/II. Szeged – Pécs. Fordította: Krémer Sándor.

4 Ugyanakkor Heidegger magát a hermeneutika kifejezést alig használja.

5 Utalás Heidegger filozófiájára: Az ember alapvető viszonya a léthez a létmegértés.

neutika – ahogy Gadamer fogalmaz az egyik vele készült interjúban – „*annak a művészet, hogy megértsük a másik nézetét*”.⁶ Gadamer meghatározása magától adja a választ a hermeneutika fő céljára: megérteni a másikat, felhagyni az „egy igazság” keresésével, elfogadni, hogy többféle perspektíva létezik, s csupán nézőpont kérdése, hogy ki melyikben véli felfedezni az igazságot. A hermeneutika a „...*művészet, amely szerint nem lehet igazunk*.”⁷ Pontosabban: mely szerint nem csak nekünk lehet igazunk! A hermeneutika élesen elválik az antik egy igazság fogalmától. A filozófus célja többé nem az egy igazság keresése, hanem kérdések felvetése. Ebből azonban nem következik, hogy minden kérdésre választ is kapna a gondolkodó – nem is ez a célja. Különböző utakat, perspektívákat nyit meg kérdéseivel, de nem feladata, hogy választ is találjon – azt meghagyja az egzakt tudományokat művelő tudósoknak.

Ezek az egzakt tudományok azonban nem képesek az emberi élet minden területét vizsgálni, bizonyos jelenségeket lehetetlen leírni a tudomány nyelvén. Ilyen jelenség területére téved az ember, ha ízlésfilozófiával kezd el foglalkozni. Az emberi ízlés egyszerre komplex és elemeire bontható, egyszerre egyedi és általános törvények alá vonható, egyszerre körünk ízlése, és egyszerre hosszú hagyománytörténettel rendelkező jelenség, így vizsgálata szinte lehetetlennek tűnik a tudomány nyelvén.

A hermeneutika azonban a maga szemléletmódjával, a különböző horizontok feltárásával és a hagyomány átölelésével véleményem szerint megfelelő szemléletmód ahhoz, hogy az ízlésről elmélkedjünk. Másrészt az igazság(ok) keresése, a horizontok feltárása is kapcsolatba hozható a hermeneutikával, hiszen – általánosságban – mire gondol minden egyén, amikor ízlésítéletet fogalmaz meg? Arra, hogy saját igazságát jutatja érvényre. S valóban: minden egyes ízlésítélettel, minden egyes választásunkkal egy új horizont nyílik meg szemünk előtt. Olyan igazság jelenik meg minden egyes ízlésítéletben, ami túllép a tudományos metodika módszerein. A hermeneutika tehát célt ér az ízlésfilozófia területén, hiszen pont ez a célkitűzése: olyan igazság feltárása, ami az egzakt tudományok segítségével nem verifikálható.

Dolgozatomban az ízlés körüljárása során tehát Gadamer hermeneutikai szemléletmódját alkalmazom, ezért célszerűnek érzem, hogy bővebben is kifejtsem, hogy pontosan mit is értünk hermeneutikai értelmezés alatt.

Gadamer munkásságában kiemelt fontosságú szerepet játszik a már említett hermeneutikai hagyomány, hermeneutikai kör. Kétféle megközelítést határozza meg a hermeneutikai körnek, mindkettő célja, hogy az ember a „szövegek”⁸ megértésével közelebb kerülhessen az alkotások által önmagához is.

---

6 Művészet, amely szerint nem lehet igazunk, Dieter Mersch és Ingeborg Breuer interjúja Hans-Georg Gadamerrel, Gondolat – Jel, 1992/II. Szeged – Pécs. Fordította: Krémer Sándor, 20. o.

7 Uo. 21. o.

8 Gadamer a „szöveg” elnevezést vonatkoztatja minden műalkotásra, így például az épületekre, festményekre stb. is.

A hermeneutikai kör egyrésztől elképzelhető mint térbeli struktúra. Ezen felfogás esetében a hangsúly magára a szöveg szerkezetére helyeződik: a szöveg egyes részeinek megértése vezet el az egész szöveg megértéséhez, valamint a teljes szöveg megértésével kiegészülnek az egyes helyek értelmezései is. Tehát a körforgás fennáll, a részből az egészhez, az egészből a részekhez kerülhetünk közelebb a megértés során.

A hermeneutikai kör másik lehetséges elképzelése az időbeli szerkezet alapján történő megértés. Itt a legfontosabb, hogy az ember folyton előfeltevésekkel áll a világ előtt⁹, rendelkezik bizonyos előzetes tapasztalatokkal, elvárásokkal. A megértés folyamatában ezek az előzetes tapasztalatok fontos szerepet játszanak, befolyásolják, formálják megértésünket. A felvázolt hermeneutikai kör kulcsa számomra az időbeli szakadatlan folytonosságban, valamint a folytonos kölcsönhatásokban rejlik. Ahhoz, hogy dolgozatomban fő témáját, az ízlést a lehető legpontosabban megpróbáljam körbejárni, szükségesnek érzem, hogy egyfajta hermeneutikai körben járva próbáljam meg értelmezni a folytonos alakulásokat, kölcsönhatásokat. Ezért is van szükség a történeti áttekintésre.

Történeti áttekintés – Az ízlés alakulásának rövid története

Gadamer fő művében maga is foglalkozik az ízléssel kapcsolatos fontosabb értelmezésekkel, paradigmaváltásokkal. Ennek nyomán a következőkben én is történetileg tekintem át a kérdést: Gadamer módszerét, a hermeneutikai körben láttatást felhasználva elevenítem fel az ízlés történeti hagyományát.

A történeti áttekintés során a bevezetőben már felelt kérdésekre – Mi az ízlés? Az ízlés egyéni individuális dolog, vagy valamely kulturálisan körülhatárolható közösség sajátossága? Alakítható, formálható az ízlés, vagy születésünktől fogva, mint egy passzív dolgot hordozzuk? stb. – próbálok válaszokat találni.

Az antikvitás

Az antikvitás korában egyértelműen körülhatárolható „ízlésfilozófiáról” nem beszélhetünk, hiszen a kor gondolkodásmódja nem különböző „tudományterületekre” és azokon belül „szakágakra” tagolódott, hanem totalitásban gondolkodtak a kor emberei az őket körülölelő világról.

A görögök az i. e. VI. századtól foglalkoztak filozófiával, ezalatt – a bölcsesség szeretete alatt – életvitelszerűen felhasználható ismeretek megszerzésére irányuló tevékenységet érthetünk, hiszen az emberek egyaránt gondolkodtak a világ szerkezetéről, valamint a művészetekről „filozófia” címszó alatt. Az antik filozófia minden kérdést lefedett, ami a kor emberében felmerülhetett.

---

9 Heidegger hatása erősen érződik: az ember alapvető létmódja a megértés. Közvetlen viszonya van a léttel, elege, létéből eredően megérti valahogy azt, mindig rendelkezik valamilyen előzetes ismeretekkel.

A korra jellemző, hogy a művészetekről szinte kivétel nélkül mindig a nevelő hatás szempontjából gondolkodtak, ami szükségszerűen maga után vonta az individuális ízlés háttérbe szorulását a művészetek kapcsán.

A korai ízléelméletek tehát – mint arra Radnóti Sándor is rávilágít *Jöjj és láss!*¹⁰ című munkájában – nem korlátozódtak kizárólag a mai értelemben vett művészeti ízlésre. Az ízlés azonban mégis fontos szerepet játszott az antikvitás embereinek mindennapjaiban, mégpedig elsősorban a társasági életben. Az ízlés, a jó ízlés egyfajta iránymutató képesség, segéderő volt a társasági életben való eligazodás során.

Az antik ember életében mindig is fontos szerepet játszott a társas kapcsolatok ápolása: „*az ember állami közösségre hivatott lény, s természetével fogva társas életre van alkotva*”¹¹, mint ahogy azt Arisztotelész is írja koráról a *Nikomakhoszi etikában*. Ebből kifolyólag a társas kapcsolatok, s mint ezeknek az egyik fő megnyilvánulási formája a barátság, meghatározó szerepet tölt be életében.

A barátság kapcsán – ahogy arra Radnóti Sándor is rávilágít – ugyanaz a rejtélyes vonzódás és tetszés nyilvánul meg, mint a műalkotások szemlélése során. Az antik görögök életében az ízlés elsősorban a barátságban és a társas együttélésben nyilvánul meg, nem pedig a művészeti ízlésben. „*Az életviszonyok esztétizálásának egyik alapformája a barátság. Az ízlés tiszta immanenciájának, érdektelen szabadságának és mások ízlésével való önkéntes harmonizálásának metaforáját előbb lehetett megtalálni – s mindenekelőtt nagyobb teherbíró képességgel – a barátságban, mint a művészetek kedvelésében.*”¹²

Az antik görögök ízléséről tehát elmondható, hogy sokkal szélesebb körre vonatkozott, mint pusztán a művészeti szép érzékelésére, kiterjedt a mindennapokban felvett szokásaikra, politikára, baráti kapcsolatokra stb. Ez az ízlés fogalmában a történelem során oly sokszor (szinte folyamatosan) felmerülő feszültséghez is vezetett, hiszen a személyes és a társasági ízlés, érzék sokszor nem fedte le tökéletesen egymást.

Az antik gondolkodók művészetfelfogására, „művészeti ízlésére” (ha lehet a korban ilyenről beszélni) elsősorban az egyéni ízlés háttérbe szorítása jellemző, a művészetről szinte kivétel nélkül mindig a nevelés, a jellemformálás szempontjából mondtak értékítéleteket. A közösség által elfogadott művészetet tartották pozitív értéknek, a művészet kapcsán ez a pozitivitás meglehetősen fontos volt.

---

10 Radnóti Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése*, Winckelmann és a következmények, Atlantisz, Bp., 2010.

11 Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, IX. könyv, Magyar Helikon, Bp., 1971. Fordította: Szabó Miklós.

12 Radnóti Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése*, Winckelmann és a következmények, Atlantisz, Budapest, 2010. 345. o.

A szép és a jó, valamint az igaz elválaszthatatlan egységéről Xenophón ír *Emlékeim Szókratészről*¹³ című írásában. A művészetben a szép, a jó és az igaz elválaszthatatlan egységet kellett, hogy alkosson, ami nem felelt meg ennek a kritériumnak, azt nem tekintették jó ízlésű ember választásának. Az antikvitásban kialakult eszmény a szépről egész kultúránkban meghatározó szerepet töltött be az évszázadok folyamán, sokáig elképzelhetetlen volt, hogy más minőségi jegyet is jó ízlésű ember ítéletének tartsanak, mint a szép.

Az antik ember mindennapjaiban megjelenő viszonyáról a művészetekhez, a széphez, az ízlésről alkotott véleményéről leghitelesebben a korszak írásai közül Platón *A lakoma*¹⁴ című művében kapunk beszámolót.

A mű hiteles képét adja a kor társadalmának, megtudjuk belőle, hogyan éltek és gondolkodtak a kor emberei. A szép kérdése fontos szerepet játszik a műben, ez Platón egyik kulcsfogalma a mimézis mellett. A szépség kérdése a platóni életműben az ideatan részeként jelenik meg. (Az ideatan részletes kifejtését az *Államban* olvashatjuk, de *A lakomában* is kulcsfontosságú téma.)

A görögök ízlését, értékítéleteit hitelesen ábrázolja *A lakomában* elhangzó hét pohárköszöntő közül az első, melyet Phaidrosztól hallunk. Phaidrosz Parmenidész filozófiáját idézi fel társai előtt, az istenek leszármazási rendjéről mesél, s az istenek közül Eroszt tartja az emberiség legnagyobb jótevőjének. Két dolgot köszönhetünk szerinte Erosznak: a rút dolgok miatti szégyenkezést és a szép tettekre való törekvés ösztönét.

Ebből is látszik, hogy a rút dolgok nem képezhették az antik ember tetszésének tárgyát, a rút dolgokhoz a szégyenkezés kapcsolódott, míg a szép tettekért hálát adtak, ezzel bekapcsolva a szépséget az etika világába.

Az antikvitás emberéről összességében elmondható, hogy mindenben a szépségre törekedett, a szép művekből okult és tanult (Platón), vagy szórakozott és gyönyörködött bennük (Arisztotelész). A szép cselekedetek nemesítették életét, a szép és a szép-művészet erényes életet és erényes művészetet jelentett számukra. A szép a „jó ízlésű” ember választása, azonban mindig jelen volt a társas együttlét, a „közösség ízlése”, az emberi kapcsolatok fontossága az ízlés kérdései kapcsán is az antikvitásban.

A reneszánsz, a barokk és a rokokó

A reneszánsz, a barokk és a rokokó együtt tárgyalására a paradigmaváltások hatásosabb személtetése miatt kerülhet sor.

A hermeneutikai kör folytonosságát azonban nem szeretném megszakítani, ezért pár sorban kitérek a reneszánsz előzményeire: a középkorra.

---

13 Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*, Európa Könyvkiadó, Bp., 1986. Fordította: Németh György.

14 Phaidrosz, Platón összes művei kommentárokkal, Atlantisz Könyvkiadó KFT. Bp. 2005. Fordította: Simon Attila.

A középkorban a vallás nagymértékű előtérbe benyomulása miatt nem igazán beszélhetünk önálló „ízlésfilozófiáról”, sem egyéni, individuális, sem konszenzuális alapokon nyugvó formában sem (ezért sem tárgyalom külön alfejezetben).

A művészetek háttérbe szorultak, nem tölthettek be a vallás mellett igazán fontos szerepet. A korban a vallás, a szellem mindent átítatott, egyfajta „metafizikai szépségideál” alakult ki. Az antikvitásban elkezdődő jó, szép, valamint erény egységének továbbélése figyelhető meg, elsősorban persze az erény, az erényes élet szempontjából vizsgáltak mindenféle műalkotást is (már ami eljutott a közönséghez). Az egyén ízlése nem meghatározó, a vallás és az egyházi világ ereje háttérbe szorította azt.

A középkor és a reneszánsz között is egyfajta paradigmaváltás figyelhető meg az emberek ízlését tekintve: míg a középkorban szinte csak és kizárólag a belső lelki békére koncentráltak az emberek, addig a reneszánsz idején nyitottá váltak a külvilágra, egyre fogékonyabbak lettek a szépségre, a kifinomult ábrázolásokra, amit elsősorban a természeti szépségben kerestek.

A barokk idején egyre nagyobb hangsúly tevődik a művészek által létrehozott alkotások iránti fogékonyságra, ez elsősorban az udvari kultúrának köszönhető. A barokk kultúrája elsősorban tehát a ranghoz, a nemesi származáshoz társította a jó ízlést. Az uralkodók művészeknek tett magánrendeléseik biztosították, hogy kezdetben csak szűk körhöz jusson el a művészet. A barokk udvarok műkedvelő uralkodói eleinte a műalkotásokat az udvar kapuin belül tartották, majd fokozatosan egyre nagyobb réteghez juthatott el a kultúra – gondoljunk csak például Molière színdarabjaira, melyeket a polgári nézők is látogathattak.

A rokokó ideje alatt folytatódik, kiteljesedik a művészet „demokratizálása”. A műalkotások funkciója továbbra is a gyönyörködtetés és a szórakoztatás, azonban ez már nem csak a felsőbb réteg kiváltsága, egyre szélesebb körhöz juthat el. Kezdetét veszi az intézmények kiépülése, a muzealizálódás, a műalkotások kikerülnek az udvari kultúra világából a múzeumok világába, így bárki számára elérhetővé válnak, akárki szabadon véleményt, ízlésítéletet alkothat felettük.

A barokk és a rokokó remekül rávilágít az egyes korok ízlésének lehetséges két pólusára. Az ízlés folyamatosan változásban van, egyes korokban – mint például a barokk ideje alatt – sokkal inkább az ízlés konszenzuális pólusa kerül előtérbe (pl. csak az uralkodó által szépnak tekintett műalkotások a jó ízlésű ember választásai), míg más korokban, így például a rokokó ideje alatt inkább az ízlés individuális vonásai érvényesülnek (minden ember önálló értékítéllettel rendelkezik, szabadon véleményezhet, formálhatja ízlését).

„Az ízlés százada”, a XVIII. század

Az ízlés tényleges fogalmának, jellemző vonásai alakulásának gyökereit leginkább a XVIII. századi francia udvari kultúrában kell keresni.

Ekkor került előtérbe az ízlés fogalmának három fő összetevője, jellemzője (Radnóti Sándor¹⁵): az ízlés egyrészt szubjektív képesség, másrészt objektív tulajdonság, valamint életforma. Ez a leginkább XIV. Lajos, Napkirály udvarában jutott érvényre.

---

15 Radnóti Sándor: Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése, Winckelmann és a következők, Atlantisz, Bp., 2010.

Az ízlés, pontosabban a pallérozott, jó ízlés egyfajta lehetőségként tárult fel a kor emberei előtt. Az előkelő, művelt rétegekbe való bejutás feltétele többé már nem a származás volt, hanem a kiművelt, finom ízlés. Ezzel megnyílt az út a polgári réteg számára is a társadalmi előlépésre, elkezdődött a társadalmi osztályok átrendeződése az új társaság ideáljának kialakulásával. Többé nem a születés szerinti rang, hanem a pallérozott ízlés, és a „józan ész” biztosított „útlevelet” a magasabb társasági körökbe.

A társaságok azonos ízlés és jóindulat, tapintat alapján szerveződtek. Ekkor kezdtek ezek alapján kialakulni a különböző szalonok és klubok, ahol az azonos ízléssel rendelkezők társaságra lelhettek. A korban „jó ízléssel rendelkezni életformát jelent, a jó ízlés norma, magatartásminta, amelyet el kell sajátítani”¹⁶.

Ezzel elkezdődött a társadalom érdem és képesség alapján történő berendezkedése (haladás a meritokrácia irányába).

Az angol felvilágosodás: Shaftesbury, Hume és Burke

Az angol felvilágosodás ízléelméletekkel foglalkozó nagy gondolkodói: Shaftesbury, Hume és Burke ugyan egy korszakban éltek és alkottak, az ízlésről szóló elmélkedéseikben azonban egymástól különböző, új tendenciák figyelhetők meg.

Lord Shaftesbury (1671–1767) művei nagy részében arra tesz kísérletet, hogy az erkölcsi érényt és a szép iránti érzéket valamiféle módon összekapcsolja. Shaftesbury szerint az erkölcsi érzék az emberrel született adottság, minden ember rendelkezik vele, csakúgy, mint a szép iránti fogékonysággal is. Ezek azok az érzékek, amelyek a közösségekhez kapcsolják az embereket, ezt illeti a *sensus communis* fogalmával, amely a közízléssel, a közjó iránti érzékkel azonosítható. *Sensus communis – Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*¹⁷ című írásában ír többek közt Shaftesbury arról, hogy a *sensus communis*, a „közízlés” a közösségi létre irányuló természetes „szenvedély”.

Shaftesbury a művészetre irányuló ízléssel kapcsolatban feleleveníti a szép, a jó és az igaz egységét. A legfőbb szépségnek pedig az erkölcsi igazságot tartja, tanítása szerint a „szép műalkotásokban” is ennek kell tükröződnie.

Míg Shaftesbury a közösségre, a közösségi érzékre teszi a hangsúlyt az ízléssel kapcsolatban, addig kortársa, David Hume (1711–1778), a szélsőséges szkeptikus filozófus az ízlés individuális mivoltát hangsúlyozza. Hume elutasít mindenféle törvényszerűséget, a tapasztalás szerinte mindig egyedi, ugyanez tükröződik az egyes emberek ízlésében is.

---

16 Uo. 347. o.

17 Lord Shaftesbury: *Sensus communis – Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*, Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2008. Fordította: Harkányi András.

Hume *A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről*¹⁸ című esszéjében ír arról, hogy az ízlés nemcsak individuális, minden személy számára egyedi és mást-mást jelentő dolog, hanem olyan érzékenység, amit minden embernek művelnie, ápolnia kell.

Az ízlés szerinte a szépre és a rútra irányul elsődlegesen, az ember azonban ezt az érzékenységet, az ízlést köteles művelni, ápolni. A művelés során azonban mindenki szabadsággal rendelkezik, mindenki maga dönti el például, hogy milyen olvasmányokban leli örömét.

Ugyan Hume az ízlés individuális sajátosságát hangsúlyozza, azonban *A jó ízlésről*¹⁹ című esszéjében kitér arra is, hogy az ízlésnek lehetnek bizonyos egyetemes szabályai, normái is. Ezeket az elveket megtalálni véli például a „jó kritikusok” közös véleményében, azonban nagyon nehéz felfedezni őket az ízlés változékonysága, individuális volta miatt, hiszen szinte minden ember számára mást és mást jelent például szépség.

A felvilágosodás korában Edmund Burke (1729–1797) volt az, aki radikális változást hozott az ízlés elméletében.

Burke *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*²⁰ című írásának bevezetésében fogalmazza meg ízlésfilozófiáját. Burke – az elődökkel ellentétben – új esztétikai minőséget vezetett be az ízlés megnyilvánulásának területére, mégpedig a fenséges minőségét. A szép mellett megjelenő fenséges szinte a szép ellenpólusaként tűnt fel munkájában. Mindkét minőség az ízlés megnyilvánulásának két lehetséges formája, azonban teljesen más minőségek, például amíg a szép kis kiterjedésű, addig a fenséges hatalmas, vagy míg a szép harmonikus, addig a fenséges félelmetes. „Bármí, ami így vagy úgy felkelti a fájdalom és a veszély ideáját, vagyis bármí ami valamiképpen rettenetes, vagy rettenetes dolgokkal kapcsolatos, vagy a rettenethez hasonlóan működik, a fenséges forrásául szolgál, vagyis létrehozza a legerősebb érzést, amelyre az elme képes lehet.”²¹ Ezzel szemben a szépségről: „A szépséget társas vonásnak tekintem; ahol ugyanis a nők és férfiak látványa, s nem csupán az övék, hanem a többi élőlényé is élvezetet és örömet okoz (s erre bizony sokuk képes), ott a gyengédség és a vonzalom érzéseivel hajtanak maguk felé; szeretünk a közelükben lenni, és szívesen lépünk kapcsolatba velük, ha nincs komoly okunk ettől tartózkodni.”²² A két idézet egymással való szembeállításuk remekül mutatja, hogy hogyan értékeli fel Burke a fenséges fogalmát, s helyezi egy magasabb, szellemi szférába („legerősebb érzés”, melyre csak az elme képes), s ezzel szemben hogyan értékeli le a szépséget, s helyezi a fizikai világba.

Azzal, hogy az eddigi egyeduralmú minőség, a szép mellett megjelent a fenséges is, kitértek az ízlés keretei. „A fenséges mintegy kitör a jó ízlés által létrehozott közegeből.”²³

---

18 David Hume: *A kifinomult ízlésről és szenvedélyességről*, in: David Hume összes esszéi I., Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1992. Fordította: Takács Péter.

19 Uo.

20 Edmund Burke: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, Magvető Könyvkiadó, Bp., 2008. Fordította: Fogarasi György.

21 Uo. 44. o.

22 Uo. 49. o.

23 Radnóti Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése*, Winckelmann és a következmények, Atlantisz, Bp., 2010., 351. o.

Gadamer: Az ízlés

Az ízlés hosszú előtörténetét áttekintve számos példát találtunk arra, hogy egyes korokban mit is tekintettek a „jó ízlés választásának”, mit gondoltak az ízlésről: vajon művelhető, formálható, vagy a priori adottság, ami nem változik? Ezekre a kérdésekre szinte minden egyes korszak más-más választ adott, azt azonban egyik korszakban sem tudták egyértelműen, pontosan, definíciószerűen meghatározni, hogy mi is az az ízlés. Ennek egyik oka lehet, hogy az ízlés nem logikai kategória, tartalmának és ismérveinek a történetében folyamatosan változások álltak be.

Gadamer *Igazság és módszer* című művében szinte definíciószerű pontossággal adja meg a (jó) ízlés fogalmát: „kétségtelen, hogy az ízlés fogalma egy bizonyos megismerésmódot jelent. (...) Tehát az ízlés inkább valami olyasmi, mint az érzék. (...) A jó ízlés egyfajta érzékenység, mely ösztönösen kerül minden feltűnőt, hogy az, akinek nincs ízlése, egyáltalán nem is érti a reakcióit.”²⁴

Gadamer „definíciója” korunkban is megállja a helyét, ha az ízlés kérdéseiről elmélkedünk, azonban mégis érezzük annak egyfajta homályosságát, bizonytalanságát: „bizonyos megismerésmód”, „valami olyasmi, mint az érzék”, de biztosan nem tudjuk mégsem állítani, hogy miféle megismerésmódról – értelmén vagy esetleg pusztán kedvtelésen alapulóról? – beszélünk, s pontosan milyen érzék is az. Ennek a különböző korszakok más és más ízlésén kívül oka lehet, hogy nem tudunk általános mércéket felállítani, nincs egy egységes, stabil rendszer, amelyen belül el lehet dönteni pl. egy műalkotásról, hogy megfelel-e a jó ízlésnek, vagy sem. Ahogy azt Immanuel Kant is megfogalmazta *Az ítélőerő kritikájában*²⁵: a szépnak nincs tudománya, csak kritikája – az ízlésítéletet tehát meg lehet vitatni, azonban egyértelműen helytelennek vagy helyesnek tartani sosem lehet.

Az ízlés pontosan „érezk” mivolta miatt nem válhat sosem a szigorú törvényeket megfogalmazó tudomány tárgyává, hiszen az érzékek területére vonatkozóan nem lehetséges tudományosan verifikálható ismerveket megfogalmazni. Sokkal inkább benyomás, egyfajta sugallat, mintsem kész tény: a zseni alkotásához hasonló, nem tudja pontosan megmondani, hogy választásai során miféle „szabályrendszert” követ, egyszerűen ösztönösen, biztosan érzi, hogy helyes gondolatmenet alapján választ. Ez az ösztön, biztosság az, ami megóvja őt a rossz választásoktól Gadamer szerint, s tereli a helyes irányba: „az ízlés biztossága biztosság az ízléstelenséggel szemben”.²⁶

---

24 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlatja*, Osiris, Bp., 2003., fordította: Bonyhai Gábor, 68–69. o.

25 Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Bp, 3003. Fordította: Papp Zoltán.

26 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlatja*, Osiris, Bp., 2003., fordította: Bonyhai Gábor, 69. o.

Ez alapján tehát elmondható, hogy Gadamer szerint az ízlés (a jó ízlés) ellentéte nem a rossz ízlés, hanem az „ízléstelenség”, ahogy ő fogalmaz, vagyis az, ha valakinek egyáltalán nincs ízlése: „*A jó ízlés egyfajta érzékenység, mely oly ösztönösen kerül minden feltűnőt, hogy az, akinek nincs ízlése egyáltalán nem is érti reakcióit.*”²⁷

Az ízlés mint egyéni adottság és társadalmi jelenség

Gadamer eddig meghatározásai alapján tehát elmondható az ízlésről, hogy egyéni adottság, egyfajta ösztön, ahogy azt Balhasar Gracian is megfogalmazta: az ízlés belső érzékünk, „ál-lati ösztönünk”. Azonban mégis sokkal több, mint egyfajta ösztön, hiszen az ösztönrel el-lentétben itt megjelenik a szellemi szabadság is. Nem pusztán állatokhoz hasonlóan, egyedül ösztöneinkre (jelen esetben ízlésitéletünkre) hagyatkozva hozunk döntéseket, megvan a sza-badságunk a választásra, az ellentmondásra, az ízlésünk művelésére, fejlesztésére is.

Ez az adottság, „érzékenység”, melyet nevezhetünk ízlésnek, azonban nem egyforma in-tenzitással jelenik meg minden egyes személy viselkedésében, életmódjában. Gadamer ezen állítását mindennapjainkban körülpillantva is könnyen igaznak gondolhatjuk, hiszen elég, ha megfigyeljük társainkat: nincs két ember, akit pontosan ugyanolyan módon érintene meg egy műalkotás, például egy festmény szemlélése vagy egy hangverseny hallgatása. Nemcsak a művészetek befogadására, hanem általában véve egész életvitelünkre igaz, hogy mindannyian más-más fokig rendelkezünk a bizonyos „ösztönrel”, egyéni „érzékeny-séggel”, ami ízlésünket jelenti. Ízlésünk megjelenik legelemibb cselekvéseinkben, így példá-ul a táplálkozás vagy az öltözködés kapcsán is nagy hangsúlyt kap egyéni ízlésünk.

Gadamer ízlésfogalma – a XVIII. századi ízlésfogalomhoz hasonlóan – nem születési pozí-ció, rang alapján „működik”, hanem sokkal inkább egyfajta a priori adottsága az embernek. Az ízlés tehát „egyéni adottság”, minden ember más és más „szinten” rendelkezik vele. Egyéni, azonban sohasem csak pusztán egyéni, belső, személyes ügy az ízlés, hiszen ezek a különböző egyének alkotják társadalmunkat. Számos példa található a történelemben például a hason-ló ízléssel rendelkező emberek csoportosulására, társasággá szerveződésére (hiszen nemcsak a nagy és jelentős szervezetek, hanem az egyének mikrokörnyezetében létrejövő baráti társa-ságok is az egyéni ízlés mentén alakulnak ki), melyek jelentős befolyással rendelkeztek akár a társadalom egészére nézve is. Az emberek ízlése így sohasem maradhat pusztán „magánügy”, hiszen amint kilépünk világunkba, máris társadalmi jelleget is kap egyéni ízlésünk.

Gadamer sokat emlegetett példája, az öltözködés ezt remekül megvilágítja: egyéni ízlé-sünk szerint állítjuk össze ruhatárunkat, azonban amint kilépünk az ajtón, máris a társa-dalom megítélése alá kerül ízlésünk az öltözködésünk tükrében. Ez a társadalmi megítélés – a legtöbb személy esetében – nagy befolyásoló erővel rendelkezik az általunk egyedinek gondolt ízlésünkre (például negatív visszajelzések miatt „stílust” váltunk, s a szívünknek

---

27 Uo. 69. o.

kedves ruhadarabokat hajlandókat vagyunk más darabokra cserélni), s ugyanez igaz fordítva: ízlésünk is folyamatos hatásokkal bombázza a külvilágot, s sok esetben az „egyéni ízlés” következményeként kialakulnak különböző divathullámok az adott stílusjegyek körül.

Gadamer *Igazság és módszer* című írásában az öltözködés és az egyéni ízlés kapcsán részletesebben kitér a divat kérdésére.

A divat

Gadamer az ízlésfilozófia területén egy jelentős fogalomra hívja fel a figyelmet: a divatra. A divat nem új keletű fogalom, mégis Gadamer az egyike azoknak a filozófusoknak, akik először szenteltek kiemelt figyelmet az ízlés és a divat viszonyának.

Az ízlés kapcsán az öltözködés Gadamer egyik kedvelt példája – de természetesen nem csak az öltözködés kapcsán beszélhetünk divatról, hanem az egyes művészeti ágakban megjelenő stílusirányzatok vagy akár életviteli formák esetében is újabb és újabb divatirányzatok ütnek fel a fejüket –, s napjainkban is talán ez a leginkább köztudatban élő területe az ízlésnek.

Az ízlés gyors, olykor pár évtized vagy akár csak év alatt történő változásai miatt fontos megemlíteni a divat fogalmát, hiszen a divat (Mode) nem más, mint egy mód (modus), mely könnyen képes gyors alakulásra, így szorosan összefügg az ízlés iramos változásaival. A divat nemcsak a gyors változások miatt áll összefüggésben az ízléssel, hanem hatása miatt is: a divat és az ízlés egyfajta kölcsönhatásban formálja egymás képét.

Gadamer a divat kapcsán az ízlés két különböző kategóriáját állítja fel: egyrészt beszél a „jó ízléssel”, „biztos ízléssel” rendelkező személyekről, valamint azokról, akik a jó ízlés híján vannak. A divat a két különböző kategóriára más és más hatást fejt ki.

A biztos ízlést nélkülöző emberek Gadamer szerint sokkal inkább ki vannak téve a divat hóbortjainak, szeszélyes változásainak, hiszen hiányzik a biztos, stabil kialakult értékítélet, így az egyes divatirányzatok sokkal könnyebben uralmuk alá tudják őket keríteni. Hiányzik az egységes, kiművelt nézet, nem képes személetük az egész, átfogó stílusértelmezésekre. Ezzel szemben a jó ízlés érzékével rendelkező emberek nem kerülnek a divat hatalma alá, viszont képesek alkalmazkodni ahhoz. Saját kialakult, kiművelt stílusukat nem vetik a divat alá, hanem képesek azt a jelenlegi divat elvárásaihoz igazítani úgy, hogy közben nem adják fel saját elveiket, tehát képesek a divat korlátai között is saját értékrendjük megőrzésére. Nem követik vakon a divatot, csak azt fogadják el és illesztik be saját stílusukba, ami nem mond ellent saját kialakult nézeteiknek, képesek az egészet átfogó szemléletre.

Gadamer a következőket írta a biztos ízlésről: „*a divat zsarnokságával ellentétben, a biztos ízlés megőrzi specifikus szabadságát és fölényét*”.²⁸

---

28 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlatja*, Osiris, Bp., 2003., fordította: Bonyhai Gábor, 70. o.

Ilyen biztos ízléssel rendelkező ember nagyszerű példája lehet – ha az irodalomban felbukkanó különböző stílusirányzatok, „divatáramlatok” között keresgélünk – a német klasszika és romantika egyik legnagyobb képviselője, Goethe.

Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) a klasszicizmus és a romantika határán élt, élete során számtalan stílusirányzat, irodalmi divathullám hatott művészetére. Goethe nagyságát, ízlésének biztosságát mutatja, ahogy ezeket a különböző stílusirányzatokat, divathullámokat képes volt életművében egy egységes képpé olvasztani.

1767-ben megjelent legelső verseskötete (*Anette*) még telis-tele volt rokokó dalokkal, majd a romantika mint stílusirányzat első lehetetlenségére hatására megszületett 1774-ben *Az ifjú Werther keservei* című szentimentális levélregénye, mely nemcsak egy új stílusirányzattól született alkotás, hanem maga a szerzemény is nagy hatású divathullámot indított el saját korában (Werther „életvitelétől”, hangoltságától kezdve, az öltözködésén át a legapróbb részletekig képes volt új divatirányzatot létrehozni). Az 1774-ben még szentimentális levélregényt publikáló Goethe az 1780-as évek végétől már az antik művészet bővületében él (itáliai utazások hatása, „weimari klasszika” kezdetei), s 1795-ben megjelentek a *Római elégiák*, amelyek tökéletesen ötvözték az antik elégiaköltészet hagyományait a romantikus szerelemeszmény képével.

A felsorolt néhány példa Goethe életéből remekül mutatja, hogy mennyiféle stílusirányzat keveredik művészetében, a végeredmény mégis tökéletes egység. Mint ahogy azt Goethe is mondta: „*Műveim egy nagy vallomásnak a töredékei.*”²⁹ S ebben a „vallomásban” számtalan különböző divathullám irányzatai fonódnak össze. A kuszaság helyett mégis a harmónia van jelen: ennek oka lehet Goethe tökéletes stílusérzéke, a megmagyarázhatatlan, láthatatlan mérce alapján „összeválogatott” divatirányzatokból egységes, kerek egész életmű született, ami a mai napig a legnagyobb szerzők közé emeli Goethét. Életműve a legtökéletesebb bizonyíték biztos ízlésére, ami a különböző stílusirányzatok tengerén is képes volt fenntartani szerzője egyedi hangját.

Sensus communis – A „közízlés”

Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer* című művében számos humanista hagyományt, „vezérfogalmat” elevenít fel. Ilyen humanista vezérfogalom például a képzés, az ítélőerő vagy a *sensus communis* fogalma is.

De miért is olyan fontos a szerző számára, hogy visszanyúljon ezekhez a fogalmakhoz?

Gadamer célja – mint ahogy azt a második kiadáshoz írt előszóban is összegzi – felkutatni azt, ami lehetővé teszi a modern tudományokat. Ezen kutatás során a fő kérdése az, hogy hogyan is lehetséges a megértés.

---

29 Goethe, Johann Wolfgang: *Faust – Válogatott versek*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003. Sorozatszerkesztő: Petz György, 282. o.

Gadamer elvei a megértésről Heidegger tanításain alapulnak: a megértés nem pusztán egyfajta emberi viselkedés, hanem (a dolgokból) eredően az emberi léthez tartozik, annak az alapmozgása: átfogó és egyetemes. A megértés (pl. műalkotások tapasztalása) során azonban az ember teljes egészében bevonódik az értelmezésbe, saját személyiségünk, előzetes ismereteink, gondolkodás módunk, eddigi tapasztalataink meghatározzák, befolyásolják megértésünket, hermeneutikai körben létezőnk.

Gadamer a megértés két fontos mozzanatát emeli ki: a történeti hagyomány megértését, valamint a művészet tapasztalását. Ezek megértése során olyan ismereteket szerezhetünk, olyan igazságok birtokába juthatunk, melyekhez semmiféle más módon nem férhetnénk hozzá. E két terület kiemelésével Gadamer meghúzza a tudomány határát: ha ezen a két területen próbálunk meg igazságot szerezni, akkor túllépünk a „módszeres megismerés”, a szigorú értelemben vett tudomány határain. A „módszeres megismerés”, a tudomány és a történeti hagyomány, valamint a művészetek stb., vagyis a szellemtudományok közötti ellentét különösen fontos szerepet játszik a műben.

Gadamer számára fontos, hogy foglalkozzon az egzakt tudományok és a szellemtudományok közötti ellentéttel, hiszen pontosan olyan korban élt, melyben a szellemtudományok háttérbe szorulni látszódtak a tudomány fejlődése, túlbujánzása miatt.

Gadamer nem próbálja meg elvitatni a tudományok jelentőségét, azonban végig hangsúlyozza, hogy a módszeres megismerési eljárásokon, eszközökön túl szükség van a humanista hagyományok ápolására, hiszen olyan gazdag területre vezethetik vissza az érdeklődőket a szellemtudományok, melyek kora embere számára már szinte teljesen elhomályosultak.

A már elsorvadni látszó, ennek ellenére mégis igen jelentős humanista vezérfogalmak egyike a *sensus communis*.

Gadamer a *sensus communis* eredetét Vico tanításain keresztül kezdi el bemutatni.

Gadamer rávilágít, hogy Vico retorikatanár révén maga is az antikvitásból eredő tradíciók biztos talaján mozgott, így nem véletlen, hogy a *sensus communis* antik, római fogalmához nyúlt vissza, s vette védelmébe a szellemtudományokkal szemben. A „szellemtudományok” és a „tudomány” ellentéte már az antikvitásban is jelen volt, hiszen már Arisztotelész leírásaiban is találkozunk a bölcs és a tudós ellentétével. Vico tanításának bemutatásával Gadamer olyan erényeket hangsúlyoz, amelyek az antikvitásban elsősorban a bölcs ember, s nem pedig a tudós sajátosságai voltak. Így az *eloquentia* (ékekészítés) és a *sensus communis* egykori ideáljára hivatkozik, amikor a szellemtudományoknak próbál létjogosultságot szerezni saját korában.

A *sensus communis* alatt nem csupán egy általános képességet értettek, ami minden ember számára adva volt, hanem sokkal inkább egy az ízléshez hasonló érzéket, amely a közösségre irányult elsődlegesen.

Vico szerint ez az érzék: „*a helyes és a közjó iránti érzék, mely minden emberben eleven, sőt mi több, olyan érzék, melyet az élet közössége révén szerzünk, az élet rendjei és céljai határozzák meg*”.³⁰ Ez az érzék, a *sensus communis* az, ami a közösséghez fűzi az embert, s irányt ad emberi akaratának, így ebben az antik humanista értelemben a *sensus communis*ről elmondható, hogy sokkal inkább volt etikai, mintsem esztétikai kategória, fogalom. Vico ezt az „érzék” a *sensus communis* helyezi előtérbe a tudományokkal szemben. Vico állásfoglalása, miszerint a *sensus communis* a tudomány elé helyezi, azonban nem tűnt időtállóknak. Filozófiája a későbbi korokra nem fejtett ki jelentős hatást, a XIX. századra szinte már-már teljesen feledésbemerült, s a tudomány egyre inkább előtérbe nyomult (hosszú folyamat útján, melynek első nagyobb jelei a XVII. század környékén kezdtek el kiteljesedni).

A modern szellemtudományok számára azonban a *sensus communis* mégis vitathatatlanul fontos fogalom, tényező, azonban nem teljes egészében a Vico által használt értelemben. Az újkori gondolatokra sokkal inkább Kant és a német felvilágosodás korának elméletei hatottak. Ezeknek az elveknek a gyökerét Shaftesbury „közizlés, közös érzék” fogalmában lelhetjük fel.

Lord Shaftesbury *sensus communis* fogalma – mint arra már a történeti áttekintésben is rávilágítottam – alatt olyan érzékert értünk, ami az egyes egyént a közösséghez kapcsolja. A *sensus communis* a közjó iránti érzékkel azonosítható nála, ami egyfajta egyéni adottság, egyéni érzék, érzékenység. Shaftesbury, amikor felidézi a *sensus communis* fogalmát, Vicóhoz hasonlóan római gyökerekhez tér vissza: Marcus Aurelius „*koinonoméoszüné*” fogalmából eredezteti, ami a közösségre, a közösségi létre irányul, „a társadalom szeretete”, egyfajta szolgálatkészség, jóindulat a társadalom többi tagja iránt. Ebből egyértelműen látszik, hogy a *sensus communis* elsődlegesen nem esztétikai, hanem etikai, szociális erény, ahogy Gadamer fogalmaz: „*inkább a szív, mint a fej erénye*”.³¹ Ebben a közösségre irányuló érzékben jelenik meg Shaftesbury szerint a szellemesség (*wit*) és a humor (*humour*), amelyek szintén a közösségi léthez kapcsolható erények a szemében. Ezek az erények – és így a *sensus communis* is – azonban szükségszerűen feltételeznek egy morális alapot (hiszen a társadalmi léthez kapcsolódnak, így evidens, hogy alapjuk elsődlegesen morális jellegű). Shaftesbury ezt a morális alapot a rokonszenyben (*sympathy*) véli felfedezni. Szükség van erre az alapra, hogy ki tudjon később alakulni a másik iránt való jóindulat, finom viselkedés és szellemesség – vagyis az az egyéni adottság, érzék, amit Shaftesbury a *sensus communis* fogalma alatt ért.

---

30 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlatja*, Osiris, Bp., 2003., fordította: Bonyhai Gábor, 53. o.

31 Uo. 56. o.

Shaftesbury hatása – miszerint a *sensus communis* társadalmi érzék – szinte a világ minden pontján érzékelhető volt.³²

A skótok „*common sense*” fogalma a skót filozófia egyik központi eleme, ami szintén Shaftesbury tanításaira épül. A *common sense* a *sensus communis*hoz hasonló érzék, ami elsődlegesen a társadalmi létehez, élethez kapcsolódik: irányt mutat az élet különböző területein. (További feladata, hogy helyesbítse a filozófiai spekuláció túlzásait.)

Francia területen a „*bon sens*” fogalma terjedt el. A *bon sens* szintén a közös életre irányuló szociális, etikai érzék, ami a személyekhez fűződő viszonyban rejlik (Bergson), egyfajta érzék a gyakorlati lét iránt.

Bizonyítja Shaftesbury *sensus communis*ról való elméletének jelentőségét, hogy az egyik legnagyobb filozófus, Immanuel Kant munkásságára is döntő hatást gyakorolt – bár Kant rengeteg módosítást hajt végre Shaftesbury elméletén, de filozófiájának magja valahol Lord Shaftesbury írásaiban kereshető.

Kant átvette Shaftesbury *sensus communis* fogalmát, azonban annak kereteit módosította: Kant filozófiájában a fogalom többé nem vonatkozik a társas életre, a társadalomra, elveszti minden vonását, ami a valós élethez kapcsolhatná, s helyette egy szintiszta teoretikus erővé alakul át. Annak, ahogy Kant megfosztja a *sensus communis* mindenféle társadalmi élettől, depolitizálja azt, az egyik oka lehet Gadamer szerint, hogy nem voltak adottak a társadalmi és politikai feltételek Kant idején a *sensus communis* társadalmi jellegét illetően. Kant filozófiájában így a *sensus communis* pusztán elméleti képességgé alakul át, ami az ítélesterőhöz hasonlít, ahhoz kapcsolódik.

Az ítélesterő, kanti hatások

A *sensus communis* fogalma szoros összefüggésben áll az ítélesterővel. A *sensus communis* – mint ahogy azt a fogalom áttekintése során is láttuk – kisebb-nagyobb változtatásokkal minden egyes gondolkodó számára ugyanazt az emberi képességet határolta körül: a „józan emberi értelmet”. Ehhez a képességhez tartozik az ítélesterő, hiszen az a személy, aki józan emberi értelemmel bír, vagyis – Gadamer szavával élve – „nem ostoba”, képes ítéleteket alkotni, van ítéletereje. *„Az ostobát az különbözteti meg az okostól, hogy nincs ítéletereje, azaz nem képes a helyes állásfoglalásra, s ezért nem tudja helyesen alkalmazni, amit megtanult és amit tud.”*³³

A *sensus communis* és az ítélesterő tehát szinte egymást feltételezik, egymás következményei. A két fogalom között azonban nem csak ez az egyféle kapcsolat áll fenn. Az ítélesterő abban is hasonlít a *sensus communis*ra, hogy hozzá hasonlóan tekinthetjük egyfajta érzéknek is. Természetesen többféle értelmezés létezhet, Gadamer hangsúlyozza, hogy az

---

32 Például nagy hatással volt David Hume filozófiájára is.

33 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlatja*, Osiris, Bp., 2003., fordította: Bonyhai Gábor, 63. o.

ítélőerő képességként való azonosítása a kanti értelmezésnek felel meg. Számára az ítélőerő nem egyfajta megtanulható képesség, amit elsajátíthat az ember, hanem sokkal inkább egy érzék, mely csak gyakorlás, tapasztalás útján alakulhat. Ítéletek gyakorlása útján (vagy pl. megvitatás) tehet egyedül szert az ember valamiféle tapasztalatra azzal kapcsolatban, hogy mely ítéletei helyesek vagy helytelenek, ezt azonban bizonyosan sosem tudhatja. Az ítélőerő mibenlétéről természetesen más gondolatok is léteznek. Vico és Shaftesbury például Kanttal ellentétben az ítélőerőt nem mint pusztá képességet vizsgálta. Sokkal inkább az ítélőerő társadalmi, etikai jellegét hangsúlyozták: számukra az ítélőerő egyfajta elvárás. Elvárás a társadalom részéről az emberek iránt, hogy helyes ítéleteket hozzanak, felelősen válaszszanak jó és rossz között. Kant ezt a gondolatot nem építette be elméletébe, számára nem a társadalom, nem az elvárások a fontosak, hanem az ítélőerő önmagában mint pusztá képesség. Számára az ítélőerő nem a társadalom, hanem az ész elvárása – szinte már diadala.

Kant filozófiájában az ítélőerő az egyik központi elem, a híd, melyen keresztül eljuthat az olvasó a „tiszta ész” világából a „gyakorlati ész”, a morál világába. (Kant fő műveinek sorrendjében is központi helyet foglal el *Az ítélőerő kritikája*: az összekötő kötet *A tiszta ész kritikája* és *A gyakorlati ész kritikája* között, a pont, melytől életbe léphetnek teoretikus elméletei.) Életművében kitüntetett szerepet töltött be az ítélőerő, s az azt feltételező ízlés. Kant tanításait Gadamer *Igazság és módszer* című művében foglalja össze, s kapcsolja hermeneutikai filozófiájához. (Gadamerre elsősorban az ízlés transzcendentális jellege és az ízlés és a zseni viszonya hatott Kant filozófiájából.)

Immanuel Kant (1724–1804) nem csak Gadamerre gyakorolt hatása miatt jelentős az esztétikatörténet számára. Kant volt az első szerző, aki szakított a klasszikus felfogással – a szépséget önmagában, erkölcsi érzelmektől különválasztva vizsgálta –, és nem normatív esztétikát fogalmazott meg: a befogadó oldaláról közelítette meg a szép fogalmát, az ízlésítélet elemzéséből kiindulva. Kant szép-fogalma egyfajta „híd”, mely a természet birodalmát kapcsolja össze a transzcendentális szabadság (morális jó) birodalmával. A szépségben szabadság, játék uralkodik, mentes mindenféle erkölcsi mozzanattól. A szép fogalmát az ízlésítélet analíziséből, négy szempontjának felállításából határozza meg *Az ítélőerő kritikája* című művében.

Eszerint az ízlésítélet négy „szempontja”: minőség szerint, mennyiség szerint, cél szerint és modalitás szerint beszélhetünk ízlésítéletekről. Minőség szerint a legfontosabb vonása az ízlésítéletnek, hogy mindenféle érdektől mentes: kizárólag szubjektív alapon nyugodhatnak ítéleteink. „Minden érdek nélkül való”, semmiféle érdekünk nem fűződik a megjelenő, ábrázolt szépséghez. Mennyiség szerint az ítéletet alkotók számát vizsgálja: egy ember ízléséről beszélünk, vagy valamiféle általánosságról? Cél szerint megkülönböztet szabad és járulékos szépséget. Mindkettőt forma szempontjából vizsgálja. A szabad szépség nem előfeltételez fogalmat, s így a tiszta ízlésítéletben jelenik meg, míg a járulékos szépség előfeltételez formát, fogalmat. Elmélete ezen a ponton ellentmondásokba ütközik: a tiszta íz-

lésítélet alapja a forma célszerűsége lenne, de a dolgok formájában ez nem található meg, célnélküli célszerűsége vezet. S végül az ízlésítéletek modalitásáról, jellegéről megállapítja, hogy szükség szerint váltanak ki tetszést, tehát szükségyszerűek.

Elméletében az előzőleg felvázolt kiindulópontját megtartja, minden ízlésítélet egyedi, szubjektív, azonban működik valamilyen általános erő, mely befolyásolja azt, ez nem más, mint a – már történetileg bemutatott – *sensus communis*.

Az ízlés és a zseni – Gadamer kritikája Kant rendszeréről

Dolgozatom előző részeiben láthattuk, hogyan vélekedett Gadamer nagy elődje, Kant az ítélőerőről, hogyan határozta meg annak fő mozzanatait, kiutasítva ezzel azt a morál területéről. Az ízlésítélet-alkotások ettől kezdve tehát egyedül a természet és a műalkotások területére korlátozódtak. Ehhez a két területhez szorosan kapcsolódik a zseni fogalma, mely az esztétika egyik megkerülhetetlen kategóriája. Gadamer *Igazság és módszer* című művében Kant tanításaira hivatkozva eleveníti fel a zseni és az ízlés viszonyát.

Gadamer szerint Kant esztétikájában központi szerepet tölt be a zseni és az ízlés viszonya. Zseni nélkül nem beszélhetnénk ízlésről sem, hiszen Kant elmélete szerint a zseni az, aki képes szépművészeti alkotások létrehozására, az ízlés pedig igazán ezeken a szépművészeti alkotásokon tud megnyilvánulni. A zseni jellemzője, hogy vele született „adománnyal”, áldással rendelkezik: tehetséggel. Tehetségének forrása az eredetisége, a zseniális szerző alkotása mindig természetesnek hat, egyedül ő képes létrehozni szépművészetet. Tehetségének adományjellegéből következik, hogy művészete nem tanulható, ő maga adja a szabályokat az alkotásához. Ezzel szemben az ízlésről elmondtuk, hogy benne rejlik a képzés lehetősége, folyamatosan tökéletesíthető. A befogadó ízlését tökéletesítheti az alkotás zsenialitását tanulmányozva, ezzel megértése, ízlése fejlődhet. Azonban nemcsak a befogadónak, hanem magának az alkotónak – még a zsenialitással rendelkező alkotónak – is szüksége van az ízlés művelésére. Meglehet, hogy tehetségét egyfajta ajándék gyanánt kapta, azonban azt ki kell művelnie. Ami ebben a segítségére lehet, az ítélőerő, az ízlés. Ítélőereje az alkotás során fegyelmezi, egyfajta biztos mederben tartja a zsenit, anélkül, hogy gátolná szabadságát – hiszen a törvényeket a zseni állítja fel. Meglehet, hogy a zseni kiemelkedő képzelőerővel rendelkezik, azonban vitathatatlan Kant szerint, hogy a képzelőerő kiműveléséhez, formába öntéséhez szüksége van a zseniális alkotónak is az ízlés művelésére, fejlesztésére.

Kant elmélete szerint az ízlés művelése során kialakulhat egyfajta „tökéletes ízlés”. Az alkotó zseni feladata, hogy kiművelje ízlését, formába öntse tehetségét, míg a befogadó a megértés zsenialitását tudja emelni ezáltal. Kant szerint, ha az alkotó és a befogadó is erre törekszik, akkor kialakulhat egyfajta tökéletes ízlés, amely minden műalkotást átfog, melyet zsenialitással alkottak. Itt értelemszerűen megjelenik a megértés zsenialitása is, hiszen fel kell ismernie a befogadónak ezeket a kiemelkedő műveket, s ebben megértésének tökéletessége segíti.

Gadamer azonban – véleményem szerint – egy roppant helytálló kritikát fogalmaz meg Kant elméletével szemben. Az *Igazság és módszer*ben felhívja rá az olvasó figyelmét, hogy Kant elméletében az ízlésről és a zseniről kihagy egy nagyon fontos mozzanatot, mégpedig az ízlés változékonyságának a tényezőjét. Kant ugyan kiiktatta az esztétikai megismerés területéről az etikai és politikai mozzanatokot, hogy szilárd alapra tudja helyezni a természetben és a művészetben az ízlésítéletet, azonban a változékonysággal nem számolt. A tökéletes ízlés eszméjének kidolgozása során Kant egyedül a kimunkálásra helyezi a hangsúlyt, arról a fontos tényezőről azonban elfeledkezik, hogy minden egyén egyedi, megismételhetetlen. Ahogy Kosztolányi fogalmaz a Halotti beszédben: „Egyedüli példány. / Nem élt belőle több és most sem él, / s mint a fán se nő egyforma két levél, a nagy időn se lesz hozzá hasonló.”³⁴ Kant ezt figyelmen kívül hagyja. Ezzel elmélete éppen Kosztolányi szava- inak ellenkezőjét feltételezi. Úgy tekint az emberre s annak ízlésére, mint az egyforma leve- lekre: mindenki rendelkezik egy képességgel, azt fejleszti, eljut a tökéletes ízlésig. Gadamer azonban nagyon helyesen felhívja rá a figyelmünket, hogy ez nem így van – esetleg akkor lehetne így, ha minden ember egyformán „jó ízléssel” rendelkezne, s azon munkálkodna. Azonban ez közel sem így néz ki a valóságban.

Nemcsak az egyes emberek, hanem az egyes korszakok eszméje is különböző képet al- kot a „jó ízlés” fogalmáról (mint ahogy azt láthattuk a történeti áttekintés során is), ezért nagyon fontos, hogy figyelembe vegyük az ízlés változékonyságát. Ha pedig erre figyelmet fordítunk, és a Gadameréhez hasonló szemszögből vizsgáljuk a dolgokat, vagyis a folyama- tot teljes egészében szemléljük, akkor megállapíthatjuk Kant „tökéletes ízlés” eszméjéről, hogy ellentmondásokba fut. Sem a természetben, sem a szépművészetben nem megvalósít- ható elképzelés, hiszen minden korszak és minden egyén teljesen szubjektív módon mást tart a „jó ízlés” megfelelőjének.

Példa a változó ízlésre: Kierkegaard – Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban

Mint azt már a történeti áttekintés, valamint az előző fejezet zárásában is láthattuk, az ízlés rendkívül képlékeny, változékonny fogalom, korszakonként vagy akár ugyanazon korszak- ban más társadalmi helyzetben élő személyeknél is más és más jelentéssel bírhat. Gadamer helyesen vette észre, hogy Kant nem számolt a változékonysággal, mely saját rendszerének egyik fontos mozzanatát képezi.

A változékonyság, a mozgásban levés az emberi élet, a filozófia s így Gadamer hermeneu- tikai nézőpontjának is egyik alappillére. A változékonyság lehetőséget ad a hermeneutikai módszer tükrében arra, hogy minél szélesebb világképet ismerhessünk meg, a hermeneuti-

---

34 Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd, in: Kosztolányi Dezső összes versei, Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

kai kör egyik fő mozgatója, mely által új és új horizontok nyílnak meg az ember szeme előtt. Hasonló helyzetben van az értelmező, mint amikor egy terjedelmes regényt olvas. A regény bizonyos részletei önállóan, önmagukban is jelentéssel bírnak, azonban ahogy a különböző regényrészek összekapcsolódnak, kialakul közöttük egyfajta dinamika, s egyre komplexebb világkép rajzolódik ki. Majd az alkotás végére érve felidézünk a regény egyes részleteit, s azt vesszük észre, hogy új jelentésekkel telítődnek meg a részletek az egész ismerete után. Úgy gondolom, hasonló helyzetben vagyunk akkor is, ha általában az ízlésünkről és annak változásairól beszélünk.

Az ízlés változásainak szemléltetésére a következőkben Kierkegaard *Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban* című írását – a *Vagy-vagy* egyik fejezetét – járom körül Gadamer módszerével, a hermeneutikával. Elsődlegesen az időstruktúra szempontjából vizsgálom Kierkegaard írását Gadamer szemléletével.

S miért éppen Kierkegaard e szövegére esett a választásom? Igaz, hogy írása még jóval Gadamer korszaka előtt, az 1800-as évek első felében keletkezett, azonban remekül megvilágítja – bár elsődlegesen nem ez a célja – két korszak, az antikvitás és a modernitás közötti különbségeket. Ezen felül fontos megemlíteni, hogy Kierkegaard drámaelmélete a modernitásról valóban ízig-vérig modern elképzelés, amit még napjainkban is aktuálisnak érezhetünk. Valamint remekül alkalmas az írása arra, hogy rávilágítsunk a hermeneutikai szemléletmód egyik fontos elemére, a hagyománytörténetre. Kierkegaard elsődleges célja a szöveggel, ahogy ő fogalmaz: „*kísérlet annak bemutatására, hogyan épülhet be az antik tragikum jellemző sajátossága a modern tragikumba oly módon, hogy ebben az igazi tragikum megjelenjék.*”³⁵ Ezzel a szerző ki is jelöli a szöveg hermeneutikai univerzumát: az antikvitás világa, amelyet értelmez, valamint saját korának (1800-as évek) világa, melyben mindennapjait éli. Céljával nemcsak a szöveg hermeneutikai univerzumát jelöl ki, hanem a – már többször említett – hagyománytörténetet is hangsúlyozza. A két bemutatott világ között nincs törés, hanem kölcsönhatás van, ahogy ő írja, „beépül” az antik tragikum, vagyis a múlt jellemzője a modernitás, vagyis a jelen drámaelméletébe. Pontosan, mint a már említett regényolvasás példája esetében: ahogy megismerjük a múlt, vagyis az antikvitás tragikumelméletének részleteit, hagyományait, azok hatnak jelen felfogásunkra a drámáról, és fordítva.

A szilárd talaj, a hagyománytörténet, melyből Kierkegaard kiindul nem más, mint a következő állítás: a tragikumról való elképzelés lényegében változatlan napjaiban is, az esztéták még mindig az antik tragédiafogalomhoz, az arisztotelészi mozgáspontokhoz (történet, jellemek, nyelv, gondolkodásmód, díszletezés, zene) nyúlnak vissza. (Igaz, hogy a kor közönsége sajnálatos módon elfeledni látszik ezt a hagyományt, és meg van győződve róla, hogy pontosan ismeri a modern és az antik tragédia különbségeit.) Kierkegaard ezen állításával nem

---

35 Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban, in: Soren Kierkegaard: *Vagy-vagy*, Osiris, Bp., 1994. Fordította: Dani Tivadar, 136. o.

szállhatunk vitába, hiszen Arisztotelész által a *Poétikában* meghatározott mozgáspontok a mai napig fontos szerepet játszanak az alkotások színpadra állításában. Azonban ahogy azt ő is hangsúlyozza, a kor közönsége mégis másképp gondolkodik, tehát szükségszerűen valaminek változnia kellett. Mi változott akkor? Természetesen rengeteg változás történt a két korszakot összevetve, azonban Kierkegaard tanulmányából két következtetés vonható le. Egyrészt megváltozott a kor világszemlélete, másrészt pedig a kor embereinek ízlése.

Míg az antik görögök világszemlélete sokkal kiegyensúlyozottabb, harmonikusabb volt, addig a modern ember világképén sokkal inkább a melankólia és a kétségbeesés tükröződik. Kierkegaard ennek okát a megváltozott társadalmi felállásban véli megtalálni: az emberek egyre jobban elszigetelődtek egymástól, egyre inkább saját kis világukba záródtak be, képtelenek a felelősségvállalásra. S pont ebben az elszigetelődésben, az egymástól való elszakadásukban rejlik sorsuknak egyszerre tragikus és egyszerre komikus vonása. Ezzel szemben a görögök mindig egységben gondolkodtak, az egyén nem szakadt ki környezetéből, szubsztanciális meghatározásban (család, állam, sors) élt. Ezek a világképek a tragédia jellemző vonásaira is hatottak természetesen. A modern ember annyira kiszakadt a társadalomból Kierkegaard szerint, hogy teljes mértékben önállóságra törekszik. Ezért a dráma szerzője a főhős (elő)életéről szinte semmit sem akar közölni, teljes mértékben individuális szubjektív lény, mindenért egyedül ő a felelős az életben, nem pedig a közösség. A tragédia cselekményének fő forrása a szituáció mellett elsődlegesen a szereplő jelleme. Ezzel a néző szemében a főhős könnyen ellenszenves, negatív figurává alakulhat át, együttérzés helyett csak kétségbeesést képes kiváltani, megfosztja a modern néző saját magát a tragédia felelő, megtisztító érzésétől, elveszti a katarzis élményét.

„A tragikumban szomorúság és orvosság van, amit valóban nem szabad visszautasítanunk, és közben természetfeletti módon, ahogy ezzel korunk próbálkozik, önmagunkat akarjuk megnyerni, elveszítjük önmagunkat, és komikussá leszünk. Minden individum, bármilyen legyen is eredetileg, mégiscsak istennek, korának, népének, családjának, barátainak gyermeke, csak ebben van meg a maga igazsága; ha ebben az egész relativitásban abszolút akar lenni, akkor nevetséges lesz.”³⁶

A modern ember tehát pontosan azzal teszi értelmetlenné, nevetségessé saját létét, ahogy megpróbál felette uralkodni. Ahogy megpróbál önálló személyiség, individuum lenni, ahogy kiszakítja magát a hagyománytörténetből. Ezzel megfosztja a modern nézőt is az együttérzés, a fájdalom és végül a katarzis élményétől, hiszen a néző szemében nevetségessé válik, ahogy próbál minden súlyt a saját vállára venni. Ezzel nemcsak környezetét, hanem a nézőt is „felmenti” az együttérzés alól, hiszen tetteiért csakis ő maga egyes-egyedül a felelős attól kezdve, ahogy kiszakítja magát hagyománytörténetéből, és önálló jellemé válik. Ezzel szemben az antik tragédiában még nem a szereplők jelleme volt az elsődleges. A tragédiában fontos szerepet ját-

---

36 Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban, in: Soren Kierkegaard: Vagy-vagy, Osiris, Bp., 1994. Fordította: Dani Tivadar, 141. o.

szott a kórus mint a hős szubsztanciális meghatározásának egyik jelképe. A kórusban fejeződött ki az a többlet, amelyet a hős egyedül nem volt képes kifejezni. A főhős sosem volt önmagában reflektált karakter (ellentétben a modern drámával), így bukása sem (csak) saját cselekedeteinek a következménye volt, hanem fontos szerepet játszottak a külső tényezők is (pl. sors, állam stb.), ezért a néző együttérzése fokozottabb volt, mint a modern tragédia esetében.

Már pusztán a két bemutatott világkép alapján rengeteg következtetést lehetne levonni az antik és a modern ember ízlésének változását illetően, Kierkegaard azonban még egy példával szemlélteti az olvasó számára a változást. Esszéjében bemutatja egy modern tragédia főhősnőjét, aki azonban ismerős lehet az olvasó számára, hiszen egy antik tragédiából hívta életre, ő lesz Antigoné. A szerző tartja magát az eredeti tragédia történetéhez, azonban bizonyos pontokon változtatásokat iktat be, ezzel „modernné” alakítja Antigonét, s tökéletesen érzékelteti, hogy kora színházlátogató nézőjének ízlése miben is változott az antikvitáshoz képest.

Az alaptörténetet megtartja, azonban a modern változatban Antigoné az egyetlen, aki tud apja, Oidipusz bűnéről (aki apját megölte, ezzel Théba királya lett, saját édesanyja pedig feleségévé, gyermekeinek anyjává lett). S mivel egyedül Antigoné tud apja bűnéről, ezért titkát mélyen lelkében őrzi, emiatt pedig szorong: *„Élete nem úgy alakul, mint a görög Antigonéé, nem kifelé, hanem befelé fordított, a színhely nem külső, hanem belső, a szellem színhelye.”*³⁷ Antigoné szorong a múlt és a jövő miatt, folytonos kétségbeesésben él. A modern történetben így a hangsúly a szorongásra helyeződik, a totális világkép pedig darabokra hullik. S éppen ezért – a totális világkép hiánya miatt – képtelen a modern néző mély bánatot átélni. Antigoné befelé forduló, rejtett, csendesen fájdalmas életet él, képtelen felelősséget vállalni apja titka iránt, s végül ez okozza vesztét, hiszen képtelen együtt élni titkával, azonban felvállalni sem meri azt a külvilág s szerelme előtt, s így halál a sorsa.

A két világkép összevetéséből és az „antik és modern Antigoné” összehasonlításából megállapíthatjuk, hogy a modern néző ízlése rengeteget változott az antik emberéhez képest. A modern közönség ízlése már nem követeli meg a totális világkép felmutatását – hiszen saját maga sem ilyen világban él. Egocentrikusabb, befelé fordulóbb alkatú lett, saját sorsa, nem pedig közössége sorsa érinti meg. A modern ember visszautasítja az antik tragikum szomorúságát, helyette önmagát helyezi előtérbe, s pontosan emiatt kerül a lehető legtávolabb emberi voltától. Nélkülözi a könnyőületességet, ingerküszöbe sokkal magasabb, mint elődeié, a rút, a halál, a titkok már nem borzasztják el olyan mértékben. Az antikok által nagyra tartott „jó ízlés”, a harmónia, a szépség, az ezekre irányuló értékítéletek kiveszni látszanak lelkéből. Kierkegaard írásából ezekre a számomra szomorú – azonban sajnos még ma is aktuális, sőt egyre fokozottabban aktuális – következtetések vonhatók le a modern ember ízlésének változásáról.

---

37 Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban, in: Soren Kierkegaard: Vagy-vagy, Osiris, Bp., 1994. Fordította: Dani Tivadar, 152. o.

Ha Gadamer hermeneutikai szemléletmódjával vizsgáljuk a két korszak ízlésváltozásának okát, akkor a gyökereket egyértelműen a világváltozásban vélem felfedezni. Ahogy megváltozott a modern ember világtérképének (önmaga egyre nagyobb mértékben való előtérbe helyezése), úgy változott meg a kor színházi ízlése is. Más eszközökkel, más „nyelven” lehet hatni a modern ember érzéseire a változások miatt. Az eszközök, azok a bizonyos arisztotelészi mozgáspontok, a történet, a jellemek, a nyelv, a gondolkodásmód, a díszletezés és a zene azonban ugyanúgy szerves alkotórészei a drámáknak – Kierkegaard alapállítása tehát minden változás ellenére is igaz. Lehet, hogy a modern ember színházi ízlését elsősorban nem a történet vagy a gondolkodásmód részletes ábrázolása ragadja meg, mint régen, hanem sokkal inkább a jellem előtérbe kerülése, az viszont vitathatatlan, hogy az elemek változatlanok. Csupán hol nagyobb, hol kisebb hangsúly kerül egyik elemről a másikra a különböző korszakokban. A hermeneutikai kör és a hagyomány tehát továbbra is él. Napjaink nézői is ugyanannak a hermeneutikai univerzumnak a részesei, melynek részesei voltak az antik nézők és Kierkegaard kortársai is. A hagyomány, mely átível a korszakok között alapjaiban nem változott – csupán az, ahogy mi magunk értelmezzük ezeket a hagyományokat, s ezzel ízlésünk is korszakról korszakra formálódik.

Összegzés

Kierkegaard és a drámatörténet megjelenésével végül elérkeztünk a ponthoz, mely Gadamer számára kiemelt fontosságú: a művészethez. Gadamer hermeneutikai filozófiájának egyik alappillére a művészet tapasztalata, a művészet az a „csoda”, melynek tapasztalatán keresztül feltárulhat egyfajta igazság. Ahogy Lukács György, a XX. század egyik legismertebb magyar filozófusa írja egyik esszéjében: *„A tudomány tartalma miatt érdekel minket, a művészet formái kedvéért; a tudomány a dolgokat és a dolgok rendjét adja nekünk, a művészet lelkeket és sorsokat ad.”*³⁸

S valóban: elődeink műalkotásaiban egytől egyig ott él az igazságnak egyfajta személyes, szubjektív tapasztalata. Minden egyes szobor, festmény, irodalmi alkotás vagy színdarab őriz valamit az élet, az egyéni, szubjektív élet, az alkotója szemszögéből látott élet igazságából. Ezek teremtik meg azt a hermeneutikai univerzumot, melynek mindannyian részesei vagyunk még ma is. S bár túlzás lenne azt állítani, hogy ugyanabban a hermeneutikai univerzumban élünk, mint éltek mondjuk több száz évvel ezelőtt, hiszen az örökség egyre bővül, s ezentúl maga Gadamer is beszél különböző horizontokról a művészet kapcsán, azonban azt gondolom, hogy a hagyománytörténet, mely átível a korszakok felett, összeköt minket elődeinkkel – csupán a hangsúlyok változnak egyes korszakokban. Véleményem szerint ez az egyik legszebb örökség, melyet ránk hagyhattak apáink.

---

38 Lukács György: Az esszé lényegéről és formájáról, Levél a „kísérlet”-ről (Levél Popper Leó-nak), in: A lélek és a forma, Napvilág Kiadó Kft, Bp., 1997. 14. o.

Gadamer szemléletmódjával, a hermeneutikával ezeket a hagyományokat átfogóan tudjuk vizsgálni – erre tettem kísérletet dolgozatomban az ízlés történetét tekintve.

Az ízlés történeti változásainak áttekintését munkám egyik legfontosabb, legszükségesebb részének tartom, hiszen ez a történeti áttekintés segít hozzá minket, hogy képesek legyünk folyamatában látni az egyes korok ízlésfilozófiai elméleteit, ez segít a hagyománytörténet megértésében.

A történeti áttekintés során megpróbáltam a számomra fontosnak tartott kérdésekre keresni a válaszokat. Így elsősorban az ízlés mibenléte körül forogtak leírásaim. Arra, hogy mi az ízlés, mint láthattuk, egyértelmű, definíciószerűen meghatározható válasz nem adható. Az ízlés, a jó ízlés szinte minden korszakban más és más kritériumokkal bírt, azonban mégis megfigyelhető egyfajta konszenzus az egyes elméletek között.

Az egyik ilyen fontos egyetértés a különböző korok nagy elmélkedői között az ízlés társadalmi jellegére vonatkozik. Szinte minden korban – még akkor is, ha pusztán az egyén a priori adottságának tekintik az ízlést – megfigyelhető, hogy az ízlés formálható, képlekeny, a társadalmat összekapcsoló „tulajdonságként”, érzékként fogható fel. Ez az a megállapítás, amely elvezet a *sensus communis* fogalmához, melyet megpróbáltam a lehető leg részletebben körüljárni dolgozatomban.

Gadamer ízlésfilozófiájáról elmélkedve megkerülhetetlennek láttam a nagy előd, Kant tanításainak értelmezését, azonban ezen felül fontosnak tartottam, hogy Gadamer ízlésre vonatkozó új megállapításaira is kitérjek, s ne csak a hermeneutikai szemléletmódot kölcsönözsem tőle. Így kerülhetett sor külön alfejezetben a divat tárgyalására.

A divat nemcsak Gadamer életművében jelentős, hanem napjaink egyik legjellemzőbb tendenciája is. A divat átszötte életünket, meghatározó része mindennapjainknak – talán sokkal meghatározóbb, mint azt elsőre gondolnánk. Korunk felgyorsult világában, a média egyre nagyobb kiterjedése idején a divat életünk szinte minden pillanatát képes befolyásolni. A legegyszerűbb választásainktól kezdve az érdeklődésünkön keresztül, a különböző divathullámok mentén szerveződő társaságokig mindenhol jelen van a divat. S mint arra Gadamer is felhívja a figyelmet, sajnálatos módon a divat és a stílus fogalma egyre inkább elmosódni látszik, mintha a társadalom lassan nem lenne képes különbséget tenni a két fogalom finom árnyalatai között.

Szintén nagyon fontosnak érzem Kierkegaard *Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban* című írásának beemelését dolgozatomba. Nemcsak a már említett művészettapasztalatát hozza el számomra ez az írás, hanem rengeteg mindent elárul saját korunk ízléséről is. Kierkegaard írását saját korát meghaladva még ma is roppant aktuálisnak tartom – gondolok itt például arra, ahogy az ember egyre inkább megpróbálja kiszakítani magát a hagyománytörténetből, s megpróbál minél önállóbb, minél „felelősségteljesebb” individuum lenni. Kérdés, hogy ezt a felelősséget elbírja-e, vagy Kierkegaardnak van igaza, és neveltségessé válik. A kérdésre biztos választ természetesen nem adhatunk véleményem sze-

rint, viszont azt mindenképpen igaznak látom, hogy egyre inkább elfeledjük a hagyománytörténetünket. Egyre kevésbé foglalkozunk az örökségünkkel, melyet ránk hagytak, egyre kevesebb figyelmet szentelünk a művészeteknek, s egyre inkább a tudomány biztos válaszai között keresünk bizonyosságot, ahelyett hogy hagynánk, hogy a művészet tapasztalatán keresztül többféle horizont táruljon fel szemünk előtt. Ahogy Lukács György gyönyörűen összefoglalta: „*Adatok mindig vannak, és mindig bennük van minden, de minden időnek más görögök kellene, és más középkor, és más reneszánsz. És minden igazi idő megteremti őket magának, és minden újonnan látás újonnan teremtés, és csak a közvetlenül egymás után következők érzik hazugságnak apáik álmait, és szegeznek szembe velük új »igazságaitkat«*”.³⁹

Pedig a hagyománytörténet körülöttünk él – pontosabban: mi élünk a hagyománytörténetben. Ennek a hagyománytörténetnek próbáltam nyomába eredni dolgozatomban, első sorban az ízlés történetére koncentrálni, s jutottam el a művészet tapasztalatáig. Fontosnak érzetem, hogy az ízlés mellett bekerüljön a művészet tapasztalata is szakdolgozatomba, hiszen Gadamer pontosan a hagyománytörténetben és a művészet tapasztalatában vélte felfedezni az „igazság tapasztalatát”.

Bibliográfia

- Arisztotelész: Nikomakhoszi etika, Magyar Helikon, Budapest, 1971. Fordította: Szabó Miklós
- Baumgarten, Alexander Gottlieb: Esztétika, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. Fordította: Bolonyai Gábor
- Burke, Edmund: Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2008. Fordította: Fogarasi György
- Cseke Ákos: A középkor és az esztétika, Akadémiai Kiadó Zrt, Budapest, 2011.
- Friedenthal, Richard: Goethe élete és kora, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971. Fordította: Györffy Miklós
- Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer – A filozófiai hermeneutika vázlata, Második, javított kiadás. Osiris. Budapest. 2003. Fordította: Bonyhai Gábor
- Goethe, Johann Wolfgang: Faust – Válogatott versek. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003. Sorozatszerkesztő: Petz György
- Greguss Mihály (szerk.): Az esztétika kézikönyve, Kalligram Könyv-és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2000.
- Hume, David: A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről, in: David Hume összes esszéi I., Atlantisz, Budapest, 1992. Fordította: Takács Péter
- Kant, Immanuel: Az ítélőerő kritikája, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003. Fordította: Papp Zoltán

---

39 Lukács György: Az esszé lényegéről és formájáról, Levél a „kísérlet”-ről (Levél Popper Leó-nak), in: A lélek és a formák, Napvilág Kiadó Kft, Bp., 1997. 26. o.

- Kierkegaard, Sören: Az antik tragikum visszfénye a modern tragikumban, in: *Vagy – Vagy, Osiris*, Budapest, 1994. Fordította: Dani Tivadar
- Kosztolányi Dezső összes versei, *Osiris Kiadó*, Budapest, 2002.
- Loboczký János: A kanti szép fogalom gadameri perspektívából, in: *Pro Philosophia*, 2005/42.
- Lukács György: Az esszé lényegéről és formájáról, Levél a „kísérlet”-ről (Levél Popper Leónak), in: *A lélek és a formák*, Napvilág Kiadó Kft., Budapest, 1997.
- Mersch, Dieter és Ingebord Breuer: Művészet, mely szerint nem lehet igaz, Dieter Mersch és Ingebord Breuer interjúja Hans-Georg Gadamerrel, in: *Gondolat – Jel*, Szeged-Pécs, 1992/II., Fordította: Krémer Sándor
- Phaidrosz, Platón összes művei kommentárokkal, *Atlantisz Könyvkiadó Kft*, Budapest, 2005. Fordította: Simon Attila
- Radnóti Sándor: Jöjj és láss! – A modern művészetfogalom keletkezése – Winckelmann és a következmények, *Atlantisz*, Budapest, 2010.
- Shaftesbury, Lord: Sensus communis – Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról, *Atlantisz Könyvkiadó*, Budapest, 2008. Fordította: Harkányi András
- Tatarkiewicz, Wladyslaw: Az esztétika alapfogalmai, *Kossuth Kiadó*, Budapest, 2006. Fordította: Sajó Sándor
- Xenophón: Emlékeim Szókratészről, *Európa Könyvkiadó*, Budapest, 1986. Fordította: Németh György
- Zoltai Dénes: Az esztétika rövid története, *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1972.

Líceum Kiadó
Eger, 2016